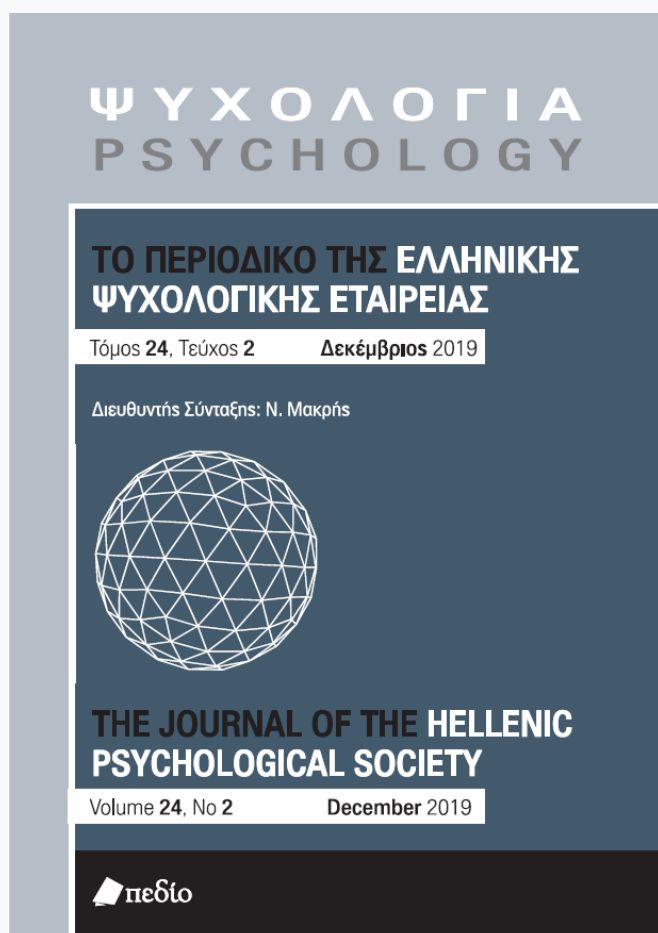

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 24, No 2 (2019)

Special section: Political Psychology in an 'anti'-politics era

Time and space as rhetorical resources in the construction of Greek national identity: The Muslim minority of Thrace in the discourse of educational department students

Αντώνης Σαπουντζής, Ευθυμία Χατζοπούλου

doi: [10.12681/psy_hps.24919](https://doi.org/10.12681/psy_hps.24919)

Copyright © 2019, Αντώνης Σαπουντζής, Ευθυμία Χατζοπούλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Σαπουντζής Α., & Χατζοπούλου Ε. (2019). Time and space as rhetorical resources in the construction of Greek national identity: The Muslim minority of Thrace in the discourse of educational department students. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 24(2), 79–101. https://doi.org/10.12681/psy_hps.24919

Ο χρόνος και ο χώρος ως ρητορικά εφόδια για την κατασκευή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας: Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης στο λόγο φοιτητών παιδαγωγικών τμημάτων

ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΑΠΟΥΝΤΖΗΣ¹ & ΕΥΘΥΜΙΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αν και ο χρόνος όσο και ο χώρος αποτελούν βασικά στοιχεία των ταυτοτήτων, κυρίως των εθνικών και εθνοτικών, οι έννοιες αυτές σπάνια αποτελούν το επίκεντρο της κοινωνικοψυχολογικής έρευνας. Ερευνητές βασισμένοι στη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας έχουν υποστηρίξει ότι οι συγκρίσεις της ίδιας εθνικής ταυτότητας σε διαφορετικές χρονικές στιγμές μπορεί να χρησιμοποιηθούν αντί συγκρίσεων με άλλες εθνικές ταυτότητες, πράγμα το οποίο μπορεί να ερμηνευτεί ως απουσία ενδο-ομαδικής μεροληψίας. Από την άλλη ερευνητές που ακολουθούν τη στροφή στο λόγο έχουν εντοπίσει επιχειρηματολογικά αποθέματα στα οποία χρονικές συγκρίσεις και χωρικές αναπαραστάσεις του έθνους χρησιμοποιούνται από τους ομιλητές, προκειμένου να αποφύγουν δι-εθνικές συγκρίσεις που θα μπορούσαν να επισύρουν κατηγορίες σοβινισμού. Η παρούσα εργασία, αντλώντας από τις θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές της κριτικής κοινωνικής λογοψυχολογίας, εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο φοιτητές παιδαγωγικών τμημάτων στη Θράκη κινητοποιούν το χρόνο και τον τόπο ως γραμμές επιχειρηματολογίας για να κατασκευάσουν την ταυτότητα της Μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Υποστηρίζεται ότι συχνά ο χρόνος και ο χώρος χρησιμοποιούνται στα πλαίσια ρητορικών στρατηγικών αποποίησης του ρατσισμού, παρουσιάζοντας τη διαφορετικότητα της μειονότητας ως ζήτημα χρόνου, είτε ως ζήτημα εγκατάστασης σε «αγροτικές» κοινότητες που δεν έχουν ενταχθεί στον αστικό τρόπο ζωής. Τα ευρήματα συζητούνται σε σχέση με το πώς μπορεί η ανάλυση λόγου να προσφέρει ένα τρόπο ενσωμάτωσης του χρόνου και του χώρου στις θεωρητικές αναζητήσεις της κοινωνικής ψυχολογίας αναφορικά με την εθνική ταυτότητα.

Λέξεις κλειδιά: Ανάλυση λόγου, εθνική ταυτότητα, Μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, χρόνος, χώρος.

Για τον Παύλο, έναν υπέροχο άνθρωπο που πορεύτηκε με τον εφηβικό του ρομαντισμό για όλη του τη ζωή, χωρίς συμβιβασμούς.

1. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

* Στοιχεία επικοινωνίας: Αντώνης Σαπουντζής, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία, Νέα Χηλή, Αλεξανδρούπολη, 68100. Τηλ: 2541030087. E-mail: ansapoun@psed.duth.gr.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο χρόνος και ο χώρος² ως έννοιες αλλά και ως αντικείμενο διερεύνησης έχουν συχνά προσελκύσει το ενδιαφέρον των κοινωνικών ψυχολόγων, χωρίς όμως να αποτελέσουν το επίκεντρο συστηματικής ερευνητικής ενασχόλησης. Οι θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις που έχουν εξετάσει το χρόνο στην κοινωνική ψυχολογία είναι αρκετά ευρείες, καλύπτοντας διαφορετικούς τρόπους κατανόησης του χρόνου και διαφορετικούς τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το μείζον όπως η διαπολιτισμική ψυχολογία έχουν εξετάσει πώς γίνεται κατανοητός ο χρόνος σε διαφορετικούς πολιτισμούς (π.χ. Brislin & Kim, 2003), ενώ άλλες προσεγγίσεις όπως η θεωρία της Κοινωνικο-συναισθηματικής Επιλεκτικότητας (Socioemotional Selectivity Theory) έχουν εστιάσει στον τρόπο που ο χρόνος ως ηλικία επηρεάζει τον τρόπο που οριοθετούμε τους στόχους μας και τα κίνητρα μας (Carstensen, Isaacowitz & Charles, 1999· Lang & Carstensen, 2002). Στο πλαίσιο των διομαδικών σχέσεων και ειδικότερα στη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας, ο χρόνος έχει εξεταστεί σε σχέση με το είδος των διομαδικών ή διαχρονικών συγκρίσεων (η ομάδα μας στο παρελθόν και το παρόν) που κάνουν τα μέλη μιας ομάδας (Mummendey, Klink & Brown, 2001). Από την άλλη η έννοια του χώρου στα πλαίσια της ψυχολογίας έχει εξεταστεί κυρίως από την Περιβαλλοντική Ψυχολογία (Di Masso & Dixon, 2015), η οποία εξετάζει πώς οι γνωστικές διεργασίες και η ανθρώπινη συμπεριφορά διαμορφώνονται από το υλικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα. Πιο πρόσφατες μελέτες που βασίζονται στη στροφή στο λόγο στην κοινωνική ψυχολογία (Μποζατζής & Δραγώνα, 2011) εξετάζουν το πώς οι άνθρωποι στο λόγο τους κινητοποιούν είτε το χρόνο, (π.χ. Φίγγου, 2010) είτε το χώρο (π.χ. Di Masso & Dixon, 2015· Gray & Manning, 2014) ως

ρητορικό εφόδιο για να επιτύχουν συγκεκριμένα ρητορικά αποτελέσματα, καθώς στα πλαίσια της ανάλυσης λόγου, ο λόγος λογίζεται ως μια μορφή κοινωνικής δράσης. Το άρθρο αυτό ακολουθώντας την ανάλυση λόγου εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο φοιτητές των παιδαγωγικών τμημάτων του ΔΠΘ κινητοποιούν το χρόνο και το χώρο στο λόγο τους, στα πλαίσια μιας συνέντευξης για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και την εκπαίδευσή της. Στόχος είναι εξετάζοντας τις κατασκευές εθνικών ταυτοτήτων στο συγκεκριμένο συγκεκριμένο να αναδειχθούν οι τρόποι κινητοποίησης του χώρου και του χρόνου και να διακριβωθεί η πιθανή συνεισφορά ενός τέτοιου εγχειρήματος στη μελέτη των εθνικών ταυτοτήτων.

Χρόνος και κοινωνική ψυχολογία

Ο χρόνος στην κοινωνική ψυχολογία έχει εννοιολογηθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους και σε πολλά διαφορετικά ερευνητικά πλαίσια. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι σε ορισμένες έρευνες έχει χρησιμοποιηθεί ως μια ανεξάρτητη μεταβλητή, με την έννοια του χρονικού διαστήματος, και οι ερευνητές εξετάζουν το πώς ο χρόνος τον οποίο έχουν οι άνθρωποι στη διάθεση τους επηρεάζει διαφορετικές εκφάνσεις της συμπεριφοράς τους όπως, η επίδοση στις ομάδες (π.χ. Karau & Kelly, 1991) ή πώς ο χρόνος επηρεάζει τη συνεκτικότητα ομάδων ατόμων που εργάζονται μαζί για συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα (π.χ. Harrison, Price & Bell, 1998). Από την άλλη θεωρίες όπως της Κοινωνικο-συναισθηματικής Επιλεκτικότητας εξετάζουν την επίδραση του χρόνου στη στοχοθεσία των ατόμων. Ο χρόνος στη θεωρία αυτή γίνεται αντιληπτός ως χρονολογική ηλικία, αλλά και ως μελλοντικός χρονικός ορίζοντας (future time perspective). Στην πρώτη περίπτωση η ηλικία ορίζεται «αντικειμενικά» βάση της χρονολογικής ηλικίας, ενώ

2. Ο χώρος και ο τόπος στο παρόν άρθρο χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα

στη δεύτερη ο χρονικός ορίζοντας εκτιμάται βάσει ενός ερωτηματολογίου που εξετάζει αν τα άτομα θεωρούν ότι έχουν αρκετό χρόνο μπροστά τους. Η θεωρία υποθέτει ότι άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που πιστεύουν ότι έχουν σχετικά περιορισμένο χρόνο θα έχουν ως στόχο τη ρύθμιση των συναισθημάτων στις σχέσεις που αναπτύσσουν, ενώ νεότερα άτομα που έχουν μεγαλύτερο χρονικό ορίζοντα θα θέτουν στόχους που σχετίζονται με την απόκτηση γνώσης (Carstensen, Isaacowitz & Charles, 1999· Lang & Carstensen, 2002).

Όσον αφορά τις διομαδικές σχέσεις, ερευνητές έχουν εξετάσει πώς άτομα που φαίνεται να υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό βιώνουν αρνητικά συναισθήματα, ενώ παράλληλα δυσκολεύονται να επικεντρωθούν στο μελλοντικό χρονικό ορίζοντα, αλλά επίσης παρουσιάζουν πιο αργούς χρόνους αντίδρασης στην αλλαγή χρώματος ενός σχήματος (Twenge, Catanese & Baumeister, 2003). Όσον αφορά τις εθνικές ταυτότητες οι Mummendy, Klink και Brown (1995) βασίζόμενοι στη Θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας που υποστηρίζει ότι τα άτομα κάνουν θετικές συγκρίσεις της ομάδας τους σε σχέση με άλλες ομάδες προκειμένου να αποκομίσουν μια θετική εικόνα του εαυτού, εξετάζουν την πιθανότητα τα άτομα σε ορισμένες περιπτώσεις να καταφεύγουν σε διαχρονικές συγκρίσεις της ίδιας τους της ομάδας. Συγκεκριμένα υποστηρίζουν ότι οι συγκρίσεις μεταξύ εθνικών ομάδων αντανακλούν ένα εθνικό φρόνημα που προσιδιάζει με τον εθνικισμό, ενώ οι διαχρονικές συγκρίσεις της ίδιας εθνικής ομάδας μπορούν να συνδεθούν με το εθνικό φρόνημα του πατριωτισμού (Mummendey, Klink & Brown, 2001).

Ο τομέας της κοινωνικής ψυχολογίας που φαίνεται να έχει τη μεγαλύτερη ενασχόληση με το ζήτημα του χρόνου είναι η διαπολιτισμική ψυχολογία. Στα πλαίσια της διαπολιτισμικής ψυχολογίας ο χρόνος εξετάζεται από πολλές διαφορετικές πτυχές, όπως ο ρυθμός της ζωής (pace of life) (Levine & Norenzayan, 1999), η ακρίβεια στο χρόνο, ωρολογιακός

χρόνος και χρόνος γεγονότων (clock and event time), η συμβολική χρήση του χρόνου, μεγάλες περίοδοι σιωπής, ο χρονικός ορίζοντας των ανθρώπων (παρελθόν, παρόν και μέλλον) (βλ. Brislin & Kim, 2003 για μια σύνοψη των διαφορετικών πτυχών της έννοιας του χρόνου στη διαπολιτισμική ψυχολογία). Ο στόχος στις μελέτες αυτές είναι να διαπιστωθούν διαφορές και ομοιότητες στην αντίληψη του χρόνου ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Και στην περίπτωση αυτή οι διαφορετικές πτυχές και εννοιολογήσεις του χρόνου σε κάθε πολιτισμό μετριοούνται συνήθως με κάποιο είδος ερωτηματολογίου που στοχεύει να παράξει συγκρίσιμα αποτελέσματα ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς.

Μια ακόμη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση, που δίνει έμφαση στην έννοια του χρόνου, αποτελεί η βιογραφική προσέγγιση και οι ιστορίες ζωής που βασίζονται στην πρωτοποριακή δουλειά των Thomas και Znaniecki (1918). Οι ιστορίες ζωής και η βιογραφική προσέγγιση δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο που οι ανθρώπινες ζωές εξελίσσονται στο χρόνο, εστιάζοντας τόσο στις «διασταυρώσεις» και αλληλεπιδράσεις των υποκειμένων με άλλα άτομα, όσο και στη συμπόρευση της προσωπικής ιστορίας του ατόμου με το ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο (Elder, 1994· Πανταζής, 2004). Η προσέγγιση αυτή δεν αποτελεί μόνο ένα διαφορετικό τρόπο νοηματοδότησης του χρόνου, ο οποίος τίθεται στο επίκεντρο της διερεύνησης της, αλλά και μια διαφορετική μεθοδολογική πρόταση η οποία σε μεγάλο βαθμό αντιτίθεται στο θετικιστικό παράδειγμα που είναι κυρίαρχο στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας (Πανταζής, 2004). Έμφαση δίνεται στην «ποιοτική» μεθοδολογία, μέσα από εις βάθος συνεντεύξεις, προσωπικές αφηγήσεις, είτε προφορικές, είτε γραπτές. Στόχος του παραγόμενου υλικού και της ανάλυσης που ακολουθεί είναι, μέσα από μια ερμηνευτική μέθοδο, η κατανόηση του κόσμου μέσα από τη ματιά των ίδιων των συμμετεχόντων (Πανταζής, 2004).

Τα τελευταία χρόνια με τη στροφή στο λόγο στην κοινωνική ψυχολογία (Μποζατζής & Δραγώνα, 2011) έμφαση δίνεται όχι μόνο στον τρόπο που τα ίδια τα άτομα νοηματοδοτούν τον κόσμο τους, αλλά και στο τι επιτελούν με αυτά τα οποία λένε. Για την ανάλυση λόγου ο λόγος δεν αποτελεί απλά μια περιγραφή του κόσμου, αλλά και μια κοινωνική δράση: οι άνθρωποι χρησιμοποιούν το λόγο τους για να επιτελέσουν πράγματα, τόσο στο μικρο-πλαίσιο, όπως να παρέχουν δικαιολογήσεις, να διαμορφώσουν κατηγορίες, να παρακαλέσουν, όσο και στο μακρο-πλαίσιο όπου ο λόγος μπορεί να αναπαράγει ρατσισμό (βλ. Wetherell & Potter, 1992) ή τον κόσμο των εθνών-κρατών (βλ. Billig, 1995). Η στροφή στο λόγο ως ρεύμα αφορά επίσης την επιστήμη της ιστορίας (βλ. Berkhofer, 1995) που ασχολείται κατεξοχήν με το ζήτημα του χρόνου. Η ανάλυση λόγου έχει ιδιαίτερη θέση στην εξέταση του εθνικού χρόνου και έχει προταθεί ως μέθοδος για τη μελέτη διαδικασιών εθνογένεσης (Sutherland, 2005), ενώ ενδεικτικά άλλες μελέτες έχουν εξετάσει τον τρόπο κατασκευής του εθνικού παρελθόντος σε σχολικά βιβλία και πώς αυτός συμβάλει σε συγκεκριμένες κατασκευές της εθνικής ταυτότητας και του εθνικού άλλου (βλ. Guichard, 2013· Trošt, 2018), τον τρόπο που κατασκευάζεται από πολιτικές δυνάμεις το εθνικό παρελθόν με στόχο να υποστηρίξει νέους γεωπολιτικούς σχεδιασμούς (βλ. Saraçoğlu & Demirkol, 2015), και το πώς αναπαράγεται στο λόγο των ατόμων που έζησαν στο παρελθόν το έθνος-κράτος ως μια κατηγορία που προσδίδει νόημα στις προσωπικές τους ιστορίες (Almendral, 2018).

Κοινωνικο-ψυχολογικές έρευνες έχουν επίσης προσεγγίσει το ζήτημα του χρόνου μέσα από το πρίσμα των εθνικών ταυτοτήτων. Βασική στόχευση είναι η εξέταση των επιπτώσεων που έχει η κινητοποίηση του χρόνου για την κατασκευή των (εθνικών) ταυτοτήτων στα πλαίσια των διομαδικών σχέσεων. Συγκεκριμένα η Φίγγου (2010) εξετάζει τον τρόπο που ο χρόνος κινητοποιείται στη δια-

δικασία κατασκευής της Ελληνικής εθνικής ταυτότητας και μεταναστευτικής ετερότητας στα πλαίσια συνεντεύξεων. Στην έρευνα αυτή ο χρόνος κινητοποιείται από τους συμμετέχοντες είτε για να συμπεριλάβει (με όρους κοινής καταγωγής) είτε για να αποκλείσει (με όρους γέννησης και διάπλασης) ομογενείς Πόντιους από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες από την ελληνική εθνική ταυτότητα. Η Condor (2000) επίσης εξετάζει τον τρόπο που αρθρώνεται ο λόγος για τη βρετανική εθνική ταυτότητα με την κινητοποίηση διαφορετικών χρονικών συγκρίσεων. Η κινητοποίηση του βρετανικού αποικιοκρατικού παρελθόντος με την ταυτόχρονη αμφισβήτηση του στο παρόν, επιτρέπει στους συμμετέχοντες να αποφύγουν πιθανές κατηγορίες προκατάληψης ή εθνοκεντρισμού, οι οποίες θα προκύπταν από την εξύμνηση του.

Χώρος και Κοινωνική Ψυχολογία

Η έννοια του χώρου στην ψυχολογία έχει μελετηθεί κυρίως μέσα στα πλαίσια της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας (Environmental Psychology) (Di Masso & Dixon, 2015). Στον τομέα αυτό έχουν αναπτυχθεί διάφορες έννοιες σχετικά με το χώρο και τη σύνδεση που αναπτύσσουν οι άνθρωποι με αυτόν. Η χωρικότητα (territoriality) αναφέρεται στη σύνδεση του ατόμου με κάποιο συγκεκριμένο χώρο, μέσα στον οποίο λαμβάνουν χώρα συγκεκριμένες εμφανείς συμπεριφορές σε σχέση με αυτόν, όπως η χρήση του, ο έλεγχος του, η άμυνα του κ.α. (π.χ. Omata, 1995). Σημαντική έννοια που έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας είναι και η προσκόλληση στο χώρο (place attachment) που σηματοδοτεί το συναισθηματικό δεσμό που μπορεί να αναπτύσσεται ανάμεσα σε άτομα και συγκεκριμένους χώρους, από τους οποίους τα άτομα δε θέλουν να απομακρύνονται (Altman & Low, 1992). Οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί και εξετάζουν την έννοια αυτή αφορούν κυρίως το επίπεδο της γειτονίας ή της κοινότητας (Hidalgo & Hernández, 2001), και

λίγες έρευνες έχουν εξετάσει πώς αυτή μπορεί να συνδέεται με τις ευρύτερες κοινωνικο-ιστορικές αλλαγές στα πλαίσια του έθνους-κράτους (π.χ. Lewicka, 2008). Τέλος η έννοια της χωρικής ταυτότητας (place-identity) αναφέρεται στο τμήμα της ταυτότητας του ατόμου που αποτελείται από τις γνωστικές δομές που αφορούν το φυσικό κόσμο μέσα στον οποίο ζει το άτομο (Proshansky, Fabian & Kaminoff, 1983), με άλλα λόγια το πώς ορίζει το άτομο τον εαυτό του βάση του χώρου.

Στα πλαίσια των θεωρήσεων αυτών έμφαση δίνεται κυρίως είτε στις γνωστικές δομές (γνώσεις, αξίες, πεποιθήσεις π.χ. Proshansky, Fabian & Kaminoff, 1983) που σχετίζονται με τη χωρική ταυτότητα, είτε σε άλλες ψυχολογικές δομές και διαδικασίες, όπως το συναισθηματικό στοιχείο των στάσεων, που μπορεί να σχετίζονται με την προσκόλληση στο χώρο (Scannell & Gifford, 2010). Ο λόγος θεωρείται ότι δίνει πρόσβαση σε αυτές τις βαθύτερες ψυχολογικές δομές. Αντίθετα, έρευνες που αντλούν από τη στροφή στο λόγο στην κοινωνική ψυχολογία, εξετάζουν πώς τα άτομα ενεργά κατασκευάζουν την έννοια του χώρου μέσα σε καθημερινές ρηματικές διαδράσεις (π.χ. Di Masso & Dixon, 2015· Dixon & Durrheim, 2000· Durrheim & Dixon, 2005), όχι απλά για να περιγράψουν τον κόσμο, αλλά για να επιτελέσουν κοινωνικές πράξεις με αυτές τις κατασκευές, αφού ο λόγος θεωρείται μια μορφή κοινωνικής δράσης (Potter & Wethrell, 1987).

Η κατεξοχήν επιστήμη του εξετάζει την έννοια του χώρου, η Γεωγραφία, έχει κάνει τη δική της «στροφή στο λόγο», δίνοντας έμφαση στον τρόπο που οι άνθρωποι κινητοποιούν περιστασιοποιημένες κατασκευές του χώρου στο λόγο τους για να επιτελέσουν διαφορετικούς στόχους (Dittmer, 2010). Ένα κομμάτι της έρευνας έχει εστιάσει στον εθνικό χώρο, και ειδικά στον τρόπο που στο σύγχρονο κόσμο υπάρχει μια διαλεκτική ανάμεσα στο χώρο του έθνους κράτους ως διεθνικού (transnational) αλλά και παράλληλα ως εθνικού, όπου ο πρώτος σχετίζεται με την παγκοσμιοποίηση, την ελεύθερη αγορά, τις ελεύθερες μετακινήσεις

πληθυσμών, ενώ από την άλλη ο εθνικός χώρος αποτελεί και ένα χώρο αυστηρά ελεγχόμενο από το έθνος-κράτος που συχνά αποκλείει μετανάστες και πρόσφυγες (Antonsich, 2009). Η διαλεκτική αυτή στο λόγο έχει εξεταστεί σε μορφές ποπ κουλτούρας όπως τα κόμικς (Dittmer, 2007), στο λόγο ατόμων που δουλεύουν σε υπηρεσίες μετανάστευσης (Mountz, 2003), ενώ άλλες έρευνες έχουν εστιάσει στον τρόπο που οι κατασκευές της εθνικής ταυτότητας ως ανοικτής και συμπεριληπτικής μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να αυξήσουν το έλεγχο κρατικής εξουσίας πάνω στη γη ιθαγυνών πληθυσμών (Alonso, 2005).

Όσον αφορά την κοινωνική ψυχολογία, πρόσφατα όλο και περισσότερες έρευνες, που βασίζονται στην ανάλυση λόγου, εξετάζουν τον τρόπο που συμμετέχοντες κατασκευάζουν το χώρο. Ορισμένες έρευνες εξετάζουν τον τρόπο που άνθρωποι λειτουργούν μέσα σε χώρους και πώς κατανοούν τόσο τη χρήση του χώρου, όσο και τον τρόπο που λειτουργούν οι ίδιοι μέσα σε αυτόν. Σε κάποιες περιπτώσεις οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο που τα ίδια τα άτομα νοηματοδοτούν το χώρο και τη χρήση του, αν δε δεχθούμε την ύπαρξη ενσώματων πρακτικών (embodied practices) που σχετίζονται με το χώρο: ο λόγος και οι ενσώματες πρακτικές βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση, όπου ο λόγος γίνεται κατανοητός μέσα από τις ενσώματες πρακτικές στο χώρο, ενώ οι ίδιες κατασκευάζονται ρητορικά (Di Masso & Dixon, 2015· Dixon & Durrheim, 2000· Durrheim & Dixon, 2005). Οι αρχικές έρευνες που ακολούθησαν αυτό το θεωρητικό σχήμα έγιναν στην Νότια Αφρική και αφορούσαν την κατάργηση του διαχωρισμού λευκών και μαύρων και τη χρήση χώρων που μέχρι πρότινος οι μαύροι δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν (Dixon & Durrheim, 2000· Durrheim & Dixon, 2005). Νεότερες έρευνες έχουν εστιάσει στον τρόπο που δημόσιοι χώροι στις πόλεις διεκδικούνται από τους κατοίκους οι οποίοι μπορεί να αντιτίθενται σε σχέδια αστικής «ανάπλασης»

(Di Masso, 2015· Di Masso & Dixon, 2015) και ορισμένες στο πώς οι νέοι μπορεί να κατασκευάζουν τη χρήση του δημόσιου χώρου ως μέρους που σχετίζεται με ζητήματα ασφάλειας και ρύθμισης της συμπεριφοράς τους (Gray & Manning, 2014).

Οι έρευνες αυτές φέρνουν την έννοια του χώρου στο επίκεντρο της ερευνητικής διαδικασίας. Οι ίδιοι οι ερευνητές ζητούν από τους συμμετέχοντες να μιλήσουν για τις ενσώματες πρακτικές που ακολουθούν στο χώρο. Άλλα ερευνητικά προγράμματα, έχουν εξετάσει τις πιο «αυθόρμητες» αναφορές στο χώρο στα πλαίσια συζητήσεων για ευρύτερους και πιο «φαντασιακούς» χώρους, όπως το έθνος-κράτος, Σκωτσέζοι και Άγγλοι που ζούσαν στο Ηνωμένο Βασίλειο, συχνά μιλούσαν για τους ίδιους και τη χώρα τους με όρους χώρου («ζούμε στα νησιά») αποφεύγοντας έτσι να μπουν σε ζητήματα ταυτότητας (με την κλασική κοινωνικο-ψυχολογική έννοια) των ίδιων των κατοίκων (Abell, Condor & Stevenson, 2006). Στο άρθρο αυτό εξετάζουμε πώς αυθόρμητα έννοιες του χώρου υπεισέρχονται στην κατασκευή της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης από φοιτητές των παιδαγωγικών τμημάτων του ΔΠΘ. Βασική αναλυτική προτεραιότητα είναι να εξεταστεί ο τρόπος που έννοιες του χώρου χρησιμοποιούνται περιστασιοποιημένα από τους συμμετέχοντες στην κατασκευή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και της ταυτότητας της μειονότητας. Αν και η έρευνα έμμεσα μπορεί να κινητοποιούσε ζητήματα χώρου (καθώς απευθυνόταν σε φοιτητές που ήταν από τη Θράκη και αφορούσε ένα πληθυσμό που ζει στο συγκεκριμένο χώρο) θα δούμε ότι οι συμμετέχοντες συχνά κινητοποιούσαν πολλές διαφορετικές έννοιες χώρων (γειτονία, πόλη-χωριό, καταστήματα κ.α.) στο λόγο τους.

Στο άρθρο αυτό βασιζόμενοι στην ανάλυση λόγου εξετάζουμε τον τρόπο που οι

συμμετέχοντες κινητοποιούν το χρόνο, αλλά και το χώρο ως ρητορικά αποθέματα σε ένα συγκεκριμένο ρητορικό πλαίσιο, μέσα στις συνεντεύξεις αναφορικά με τη μειονότητα της Θράκης. Η αναλυτική μας ματιά επικεντρώνεται στην κατασκευή της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης και την -κατά αντιπαράθεση- κατασκευή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Εξετάζουμε ακόμη τις διαφορετικές ρητορικές λειτουργίες αυτών των κατασκευών.

Το πλαίσιο της έρευνας

Η έρευνα που διεξήχθη αφορούσε τον τρόπο που πλειονοτικοί φοιτητές των παιδαγωγικών τμημάτων του ΔΠΘ (Τμήμα Επισημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία και Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης), οι οποίοι έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στη Θράκη κατασκευάζουν στο λόγο τους τη Μουσουλμανική μειονότητα που υπάρχει στην περιοχή. Ο λόγος που η έρευνα έγινε με τους φοιτητές αυτούς είναι ότι, λόγω καταγωγής, με τα χρόνια θα μετατεθούν στη Θράκη, είτε σε μειονοτικά σχολεία, είτε στα υπόλοιπα δημόσια σχολεία, όπου μέρος των παιδιών της μειονότητας φοιτάει.

Η Μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης αποτελεί τη μοναδική μειονότητα που είναι αναγνωρισμένη από το ελληνικό κράτος (Tsitselikis, Mavrommatis & Morelli, 2003). Η ύπαρξη μουσουλμανικών πληθυσμών στην περιοχή ξεκινά από το 14^ο αιώνα και την εγκαθίδρυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Βογιατζής, 1998). Η συνθήκη της Λωζάνης που υπογράφηκε το 1923, επισφραγίζοντας το τέλος του Ελληνο-τουρκικού πολέμου του 1919-1922, όριζε την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας με στόχο τη δημιουργία εθνικά ομοιογενών πληθυσμών στις δύο χώρες (Τρουμπέτα, 2001)³. Από την ανταλλαγή των πληθυσμών εξαιρέθηκαν οι

3. Αν και ο στόχος ήταν η εθνική ομοιογένεια, το κριτήριο επιλογής των πληθυσμών προς ανταλλαγή ήταν η θρησκεία και όχι η εθνότητα.

Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τένεδου, και οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Δυτικής Θράκης (Τρουμπέτα, 2001).

Ο πληθυσμός της μειονότητας σήμερα υπολογίζεται ανάμεσα σε 80.000 (Μαυρομμάτης, 2008) και 120.000 άτομα (Ασημακοπούλου, 2002). Το μεγαλύτερο μέρος της κατοικεί στους νομούς Ξάνθης και Ροδόπης. Η μειονότητα μπορεί να διακριθεί σε τρεις γλωσσικές ομάδες: τους Τουρκόφωνους, που αποτελούν την πλειοψηφία, τους Πομακόφωνους, και τέλος μια μικρή μερίδα ατόμων που μιλούν τη Ρομανί. Η κατηγοριοποίηση αυτή προτιμάται από μέρος των ερευνητών (αλλά και από τους συγγραφείς) καθώς ο εθνοτικός διαχωρισμός της μειονότητας αποτελεί ένα πολιτικά φορτισμένο επιχείρημα που μπαίνει συχνά στη διεκυστίνδα των Ελληνοτουρκικών ανταγωνισμών στην περιοχή (Ασκούνη, 2006)⁴. Σήμερα, λόγω των συμφωνιών για την εκπαίδευση που έχουν υπογράψει κατά καιρούς Ελλάδα και Τουρκία, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι στη Θράκη μιλούν καλά την Τουρκική ανεξάρτητα από τη μητρική τους (Μαυρομμάτης, 2008).

Ο Ελληνικός και ο Τουρκικός εθνικισμός, ο καθένας για δικούς του σκοπούς προσπάθησε κατά καιρούς να προσεταιριστεί τη μειονότητα (Μαυρομμάτης, 2008). Το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού των δύο εθνικισμών στο επίπεδο της μειονότητας, είχε ως αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση της (Ασκούνη, 2006). Καθότι η ύπαρξη της μειονότητας έθετε σε σοβαρή αμφισβήτηση το δόγμα της εθνικής ομοιογένειας του ελληνικού έθνους, ενώ παράλληλα η πολιτική απέναντι της καθοριζόταν από το επίπεδο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, το ελληνικό κράτος σε πολλές περιπτώσεις ακολούθησε πολιτικές διακρίσεων σε βάρος της. Τη δεκαετία του '80 μέλη της μειονότητας διώχθηκαν δικαστικά γιατί αναφερόταν στη μειονότη-

τα ως «τουρκική» (Anagnostou, 2001), ενώ συχνά απαραίτητες άδειες για την εμπλοκή μελών της μειονότητας σε διάφορες οικονομικές δραστηριότητες δεν εγκρινόταν από φορείς του ελληνικού κράτους (Stavros, 1996). Ίσως όμως χαρακτηριστικότερο παράδειγμα θεσμικής διάκρισης να αποτελεί νόμος του 1955, βάση του οποίου αλλογενείς Έλληνες υπήκοοι οι οποίοι έφευγαν από την Ελλάδα, μπορούσαν να χάσουν την υπηκοότητα τους εφόσον το κράτος έκρινε ότι δεν είχαν σκοπό να επαναπατριστούν. Βάση του νόμου αυτού υπολογίζεται ότι, μέχρι την κατάργηση του νόμου το 1998, περίπου 47.000 μειονοτικοί από τη Θράκη και τα Δωδεκάνησα έχασαν την ιθαγένεια τους (Χριστόπουλος, 2012).

Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν τη δεκαετία του 1990 όταν η ελληνική πολιτεία αποφάσισε να εφαρμόσει πολιτικές ισονομίας. Αυτό οφειλόταν βασικά σε δύο λόγους. Καταρχάς υπήρχε κριτική για την αντιμετώπιση της μειονότητας από διάφορους διεθνείς οργανισμούς, αλλά επιπλέον είχε καταστεί σαφές ότι οι πολιτικές διάκρισης οδηγούσαν τους πομακόφωνους να αυτοπροσδιορίζονται ως «Τούρκοι» (Ηρακλείδης, 1997).

Η εκπαίδευση της μειονότητας καθορίζεται τόσο από τη συνθήκη της Λωζάνης, όσο και από αρκετές διμερείς συμφωνίες (Μπαλτσιώτης & Τσιτσελίκης, 2008). Στη Θράκη οι μαθητές της μειονότητας έχουν τη δυνατότητα να φοιτήσουν σε μειονοτικά δημοτικά σχολεία, ενώ παράλληλα λειτουργούν και κάποια μειονοτικά γυμνάσια και λύκεια. Με την έμφαση που δίνεται τα τελευταία χρόνια στη διαπολιτισμική εκπαίδευση εντός των παιδαγωγικών τμημάτων, γίνεται κατανοητό ότι δυνητικά ο τρόπος που εν δυνάμει εκπαιδευτικοί μειονοτικών μαθητών κατασκευάζουν τη μειονότητα στο λόγο τους μπορεί να μας δώσει μια αρκετά χρήσιμη ανατροφοδότηση.

4. Συχνά το επιχείρημα ότι η μειονότητα αποτελείται από Τούρκους, Πομάκους και Ρομά, έχει χρησιμοποιηθεί στην Ελλάδα για να προωθήσει τον κατακερματισμό της μειονότητας, ενώ η Τουρκία τονίζει τον αδιαίρετο χαρακτήρα της.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Τόπος διεξαγωγής και συμμετέχοντες

Η έρευνα διεξήχθη στην Αλεξανδρούπολη και συγκεκριμένα στη Σχολή Επιστημών Αγωγής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Τα τμήματα που αποτελούν την Σχολή Επιστημών Αγωγής είναι το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης (ΠΤΔΕ) και το Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία (ΤΕΕΠΗ).

Οι συμμετέχοντες ήταν φοιτητές των δυο παιδαγωγικών τμημάτων. Οι συμμετέχοντες ήταν δώδεκα φοιτητές, 11 γυναίκες και 1 άνδρας⁵. Από αυτούς οι τέσσερις ήταν φοιτήτριες⁶ του ΠΤΔΕ και οι υπόλοιπες οκτώ φοιτήτριες του ΤΕΕΠΗ. Οι φοιτήτριες ήταν όλες 3^{ου} (N=2) και 4^{ου} (N=10) έτους. Η επιλογή αυτή έγινε ώστε οι φοιτήτριες να είναι κοντά στην αποφοίτηση τους και συνεπώς κοντά στην αρχή της επαγγελματικής τους καριέρας και για να έχουν διδαχθεί μαθήματα που αφορούσαν την πολυπολιτισμικότητα και τις διομαδικές σχέσεις. Οι ηλικίες τους κυμαινόταν από τα 21 έως τα 23 έτη. Καθότι το βασικό ερώτημα αφορούσε τη Μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, επιλέχθηκαν φοιτήτριες που είχαν καταγωγή από τη Θράκη και συνεπώς είχαν επαφές σε διάφορα κοινωνικά πλαίσια (σχολείο, γειτονία, πόλη). Η πλειοψηφία των φοιτητριών ήταν από την Ξάνθη (N=9), δύο ήταν από Αλεξανδρούπολη (N=2) και μια από Κομοτηνή (N=1). Οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα από τις 28/4/2017 μέχρι τις 3/5/2017.

Τρόπος συλλογής δεδομένων και διεξαγωγή έρευνας

Για τη διεξαγωγή της έρευνας επιλέχθηκαν οι ατομικές ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Υπήρχε ένα πλάνο συνέντευξης, αλλά δινόταν η δυνατότητα να ζητηθούν επεξηγήσεις ή η συζήτηση να επικεντρωθεί σε κάποιο άλλο ζήτημα το οποίο φαινόταν να είναι σημαντικό για τις συμμετέχουσες. Οι συνεντεύξεις διήρκησαν από 10 έως 40 λεπτά με μέσο όρο τα 25 περίπου λεπτά. Όλες οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν στο Εργαστήριο Ψυχολογίας του Παιδιού που στεγάζεται στο ΤΕΕΠΗ και καταγράφηκαν με ψηφιακό κασετόφωνο. Η δεύτερη συγγραφέας διενέργησε όλες τις συνεντεύξεις. Οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν και τα περισσότερα παραγλωσσικά στοιχεία παραλήφθηκαν.

Οι θεματικές των συνεντεύξεων αφορούσαν τις επαφές των φοιτητριών με τα μέλη της μειονότητας κατά τα μαθητικά τους χρόνια, τις αναμνήσεις τους από αυτές τις επαφές, τις επαφές τους τώρα στην καθημερινή τους ζωή στις πόλεις της Θράκης, καθώς και τί γίνεται στις εθνικές ή θρησκευτικές εορτές και τί θα κάνουν οι ίδιοι ως μελλοντικοί εκπαιδευτικοί σε τάξεις όπου θα έχουν μέλη της μειονότητας.

Κατηγοριοποίηση και τρόπος ανάλυσης των δεδομένων

Αν και η θεματολογία των συνεντεύξεων δεν αφορούσε το χώρο και το χρόνο ή την εθνική ταυτότητα άμεσα, αυτό ήταν κάτι που εμφανίστηκε στις συνεντεύξεις σχετικά αυθόρμητα⁷. Οι συγγραφείς, αφού συγκέ-

5. Δεδομένου ότι η πλειοψηφία των φοιτητών και στα δύο τμήματα είναι γυναίκες η αναλογία στο δείγμα αντικατόπτριζε σε μεγάλο ποσοστό την αναλογία στη σχολή.

6. Καθότι οι πλειοψηφία των συμμετεχόντων ήταν γυναίκες, στο κείμενο παντού θα χρησιμοποιείται το θηλυκό όταν αναφερόμαστε στις συμμετέχουσες.

7. Φυσικά ο τρόπος με τον οποίο έγιναν οι συνεντεύξεις ενείχε το χρονικό παράγοντα: από τους συμμετέχοντες ζητήθηκε να θυμηθούν σχέσεις με τη μειονότητα που είχαν στο σχολείο, καθώς να κάνουν και προβολές στο μέλλον για το τι θα έκαναν αν δίδασκαν παιδιά της μειονότητας.

ντρωσαν όλες τις περιστάσεις που οι συμμετέχουσες χρησιμοποίησαν το χρόνο και το χώρο στην κατασκευή της ταυτότητας της μειονότητας, επέλεξαν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους εννοιολογήθηκε ο χρόνος (ως ιστορία, ως γενεαλογία, ως απόλυτος χρόνος, ως χρονικές περίοδοι) και ο χώρος (ως χώρα, ως αστικός χώρος σε αντίστιξη με τον αγροτικό, ως χώροι όπου υπάρχει επαφή με τη μειονότητα). Στη συνέχεια εξετάστηκε το πώς οι συμμετέχουσες χρησιμοποίησαν το χρόνο και το χώρο στο μικροπλαίσιο για να επιτελέσουν συγκεκριμένους ρητορικούς στόχους.

Στο συγκεκριμένο αναλυτικό στάδιο χρησιμοποιήθηκαν οι αρχές των λογοαναλυτικών προσεγγίσεων Συγκεκριμένα η ανάλυση βασίζεται στη λόγοψυχολογία (*discursive psychology*), όπως αυτή διατυπώθηκε από τους Edwards και Potter (1992. βλ. επίσης Potter, 1996). Η λογοψυχολογία εξετάζει τον προσανατολισμό των ίδιων των συμμετεχόντων και δίνει έμφαση στη λογοδοσία τους στην προσπάθεια τους να διαχειριστούν το δίλημμα του ρητορικού συμφέροντος: να παρουσιάσουν δηλαδή τις απόψεις τους ως αντικειμενικές και όχι ως προϊόν προσωπικού οφέλους ή συμφέροντος. Έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες κινητοποιούν ρητορικές στρατηγικές προκειμένου να κατασκευάσουν τη γεγονικότητα των περιγραφών τους, και στο τι επιτυγχάνουν με αυτές (Edwards & Potter, 1992· Potter, 1996). Η επικέντρωση της μεθόδου αυτής είναι στο μικρο-πλαίσιο της συνομιλίας και θεωρητικά σχήματα ή κατηγορίες στις οποίες δεν προσανατολίζονται οι ίδιοι οι ομιλητές απορρίπτονται. Συνεπώς το μακρο-πλαίσιο δεν εμπίπτει στο ερευνητικό ενδιαφέρον της λογοψυχολογίας (Benwell & Stokoe, 2006· Μποζατζής & Δραγώνα, 2011).

Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει τα τελευταία χρόνια η Κριτική Κοινωνική Λογοψυχολογία (*Critical Discursive Social Psychology*), η οποία ενσωματώνει στην ανάλυσή της έννοιες οι οποίες συνδέουν το μί-

κρο-πλαίσιο με το μακρο-πλαίσιο (Wetherell, 1998). Δυο έννοιες οι οποίες χρησιμοποιούνται στην ανάλυση των δεδομένων μας είναι τα ιδεολογικά διλήμματα και οι θέσεις υποκειμένου/ταυτότητας. Σύμφωνα με τα ιδεολογικά διλήμματα (Billig, και συν. 1988) κάθε κοινωνία ενέχει αξίες, πιστεύω, και αρχές οι οποίες μπορεί να είναι αντίθετες μεταξύ τους. Τα άτομα κάθε κοινωνίας όταν καλούνται να επιχειρηματολογήσουν για κάποιο θέμα το κάνουν βάσει αυτών των συχνά αντιτιθέμενων αξιών. Βασικό μέλημα μιας τέτοιας ανάλυσης είναι τόσο ο τρόπος άρθρωσης των διλημάτων, όσο και η ανάδειξη των αντίθετων ιδεολογικών προκειμένων που πληροφορούν τα άτομα. Το κύριο ιδεολογικό δίλημμα που έχει εξεταστεί είναι το δίλημμα μεταξύ προκατάληψης και ανοχής, το οποίο θεωρείται απόρροια των αντιφάσεων της ιδεολογίας του Διαφωτισμού (Billig, 1988· Billig et al, 1988), όπου από τη μια η ιδεολογία αυτή υποστηρίζει τις πανανθρώπινες αξίες της ισότητας, αδελφότητας και ελευθερίας, από την άλλη η ίδια ιδεολογία συνετέλεσε στη δημιουργία των εθνών-κρατών και συνεπώς στον αποκλεισμό των μη-πολιτών. Αν και αυτό το βασικό δίλημμα θεωρείται ότι διαπνέει το λόγο περί προκατάληψης αλλά και περί εθνικισμού στο σύγχρονο κόσμο, στο ελληνικό πλαίσιο έχει υποστηριχθεί ότι το δίλημμα οριενταλισμού και δυτικισμού διατρέχει και αλληλοεπιδρά με το δίλημμα της προκατάληψης και ανοχής, αλλά και τη θέση του κοινότυπου εθνικισμού (Μποζατζής, 2005, 2010· Bozatzis, 2009). Το δίλημμα αυτό ανάγεται σε πολιτισμικές αναπαραστάσεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας που έχουν τη βάση τους σε πολιτικούς σχεδιασμούς στο πρώιμο ελληνικό κράτος, αλλά και στον τρόπο που η Δύση έχει διαχρονικά «τοποθετήσει» την Ελλάδα είτε ως κομμάτι της Δύσης, είτε της Ανατολής. Μέσα από αυτή την οπτική έχει εξεταστεί ο τρόπος που ο ημερήσιος τύπος στην Ελλάδα έχει αναπαραστήσει το εθνικό «άλλο» της Ελλάδας, την Τουρκία, κατά τη διάρκεια των όσων ακολούθησαν τους κατα-

στροφικούς σεισμούς στην Τουρκία το 1999. Μέσα από τις δημοσιογραφικές περιγραφές κατασκευάζονται θέσεις υποκειμένου για τον εθνικό «άλλο», οι οποίες είτε άμεσα, είτε έμμεσα μέσα από τις περιγραφές του «αλλού» ανοίγουν θέσεις υποκειμένου για τον εθνικό εαυτό (Μποζατζής, 2005).

Οι θέσεις υποκειμένου αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο στη γλώσσα κατασκευάζονται ταυτότητες οι οποίες έχουν κάποιο συγκεκριμένο νόημα μέσα στο κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο στο οποίο βρίσκονται εγκλωβισμένες (Edley, 2001). Με άλλα λόγια, όταν τα άτομα μιλούν για τον εαυτό τους ή για άλλους χρησιμοποιούν ρητορικές πρώτες ύλες που προϋπάρχουν: αξίες, ταυτότητες, ρόλους. Η Κριτική Κοινωνική Λογοψυχολογία, δέχεται ότι μακρο-κοινωνικές έννοιες και ιδεολογίες κινητοποιούνται από τα υποκείμενα στα πλαίσια της συνομιλίας, αλλά παράλληλα δέχεται ότι αυτό δεν προκαθορίζει το επικοινωνιακό αποτέλεσμα, το οποίο εξαρτάται από το πώς η συνομιλία ξεδιπλώνεται στην εξέλιξη της μέσα στο μικρο-πλαίσιο (Bozatzis, 2009· Sapountzis & Vikka, 2015). Στη έρευνα αυτή εξετάζουμε τον τρόπο που έννοιες του χώρου και του χρόνου κινητοποιούνται στο λόγο, τι επιτελούν στο μικρο-πλαίσιο της συνομιλίας, αλλά και τις ευρύτερες ιδεολογικές προκείμενες μέσα στις οποίες κινητοποιούνται. Καθώς οι κατασκευές αυτές είναι περιστασιοποιημένες στο συγκεκριμένο πλαίσιο της έρευνας, το πεδίο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας χρησιμοποιείται ως μια παραδειγματική περίπτωση κινητοποίησης του χώρου και του χρόνου.

ΑΝΑΛΥΣΗ

Τα πρώτα αποσπάσματα εξετάζουν το ζήτημα του χρόνου. Βέβαια, όπως θα δούμε πολλές φορές χώρος και χρόνος κατασκευάζονται παράλληλα από τους συμμετέχοντες. Στο πρώτο απόσπασμα η συμμετέχουσα χρησιμοποιεί μια χρονική κατασκευή στην οποία θεμελιώνει τη νοοτροπία μελών της

μειονότητας και η οποία ενέχει μια αξιολογική χροιά. Πριν το παρακάτω απόσπασμα, η συμμετέχουσα μιλούσε για τις επιδόσεις των παιδιών της μειονότητας στο σχολείο, τονίζοντας τις δυσκολίες που έχουν, υποστηρίζοντας ότι για αυτές την ευθύνη είχαν τα ίδια τα παιδιά της μειονότητας.

Απόσπασμα 1

Ε= Από πού πιστεύεις ότι έρχεται αυτή η αντιμετώπιση ας πούμε; Των ίδιων των μουσουλμάνων ας πούμε για το ότι «Εγώ ας πούμε δεν θα ήθελα να μάθω περισσότερα, γιατί δεν μου φαίνεται χρήσιμο αυτό το μάθημα»;

Σ2= Ναι, μπορεί ίσως και απ' το σπίτι τους δεν ξέρω, έτσι θα πίστευα, ότι κάποιοι γονείς μουσουλμάνοι που έχουν ένα μυαλό, πιο μεσαιωνικό να πω; Πιο, πιο πίσω από τον κόσμο, εεε ίσως να τους, ίσως να ήθελαν απλά να πάνε σχολείο για να τελειώσουν, και μετά ίσως να ασχοληθούν με κάποια, που είχαν δικιά τους επιχείρηση, γιατί συνέχεια γίνεται αυτό. Πολύ λίγοι μουσουλμάνοι φοιτητές σπουδάζουν και τα καταφέρνουν, γιατί εύκολο να μπεις, αλλά δύσκολο να το τελειώσεις το πανεπιστήμιο. Εμμ αυτό.

(Γυναίκα, 22 ετών, Κομοτηνή, ΤΕΕΠΗ)

Η συνεντεύκτρια κάνει μια ερώτηση σχετικά με την νοοτροπία μελών της μειονότητας που σύμφωνα με τη συμμετέχουσα δε δίνουν έμφαση στην εκπαίδευση των παιδιών τους. Με τη χρήση ευθύ λόγου εισάγει στη συζήτηση ένα υποθετικό μέλος της μειονότητας που απαξιώνει την ίδια την εκπαίδευση. Η συμμετέχουσα χρησιμοποιεί μια μετωνυμία της οικογένειας που αναφέρεται σε χώρο («από το σπίτι τους») για να εξηγήσει την προέλευση της νοοτροπίας αυτής. Καθώς βέβαια μια αρνητική αξιολογική κρίση για τη μειονότητα θα την άφηνε εκτεθειμένη σε κατηγορίες ρατσισμού, η συμμετέχουσα χρησιμοποιεί μια γνωστική αποποιητική πρόταση («δεν ξέρω», Hewitt & Stokes, 1975) και παράλληλα κάνει

έναν επιμερισμό («κάποιοι», particularization, Billig, 1985). Με την αποποιητική πρόταση ουσιαστικά αποφεύγει να κάνει μια κατηγορηματική δήλωση και δίνει στον εαυτό της τη δυνατότητα διάψευσης, ενώ με τον επιμερισμό αποφεύγει να κάνει μια γενίκευση που συνήθως φέρνει το στίγμα του ρατσισμού (Figgou & Condor, 2006).

Έχοντας διαχειριστεί με αυτούς τους τρόπους την εικόνα του εαυτού της η συμμετέχουσα στη συνέχεια προβαίνει σε μια αξιολογική κρίση για τη μειονότητα η οποία βασίζεται σε μια χρονική μεταφορά, όπως δηλώνει η λέξη μεσαίωνας, και μια μεταφορά του χώρου («πίσω από τον κόσμο»). Η λέξη «μεσαίωνας» δεν αποτελεί απλά μια χρονική σύγκριση αλλά σαφώς ενέχει αρνητικά συνδεδεμένα αναφορικά με τις αξίες και πιστεύω συγκεκριμένων ομάδων. Συνεπώς δεν αποτελεί μια απλή τοποθέτηση μια ομάδας στο χρόνο αλλά είναι ένας χαρακτηρισμός που τοποθετεί τη συγκεκριμένη ομάδα πάνω στο συνεχές οπισθοδρόμηση-εκσυγχρονισμός, βάζοντας την σαφώς στο αρνητικό άκρο. Η αναπαράσταση αυτή, καθώς αφορά μια μειονότητα που είναι σαφώς ταυτισμένη με την Ανατολή εμπεριέχει οριενταλιστικά στοιχεία (Bozatzis, 2009). Την ίδια τοποθέτηση στον άξονα οπισθοδρόμηση-εκσυγχρονισμός φαίνεται να επιτελεί και η μεταφορά που αναφέρεται στο χώρο («πίσω από τον κόσμο»). Χρησιμοποιώντας το χρόνο και το χώρο ως απόθεμα, σε συνδυασμό με τις ρητορικές στρατηγικές που αναφέρθηκαν πριν, η συμμετέχουσα εξηγεί την αποτυχία των παιδιών της μειονότητας, αποδίδοντας την στην ίδια, προσπαθώντας να αποφύγει το στίγμα του ρατσισμού.

Στο παρακάτω απόσπασμα η συμμετέχουσα επίσης χρησιμοποιεί το χρόνο, ως απόλυτο μέγεθος, για να συγκρίνει τη μειονότητα με την πλειονότητα, συμπεριλαμβά-

νοντας την σε ένα διαχρονικό «εμείς». Πριν το απόσπασμα αυτό η συμμετέχουσα μιλούσε για την απομόνωση της μειονότητας, ρίχνοντας την ευθύνη σε αυτήν.

Απόσπασμα 2

Σ1= Εεε έξω βγαίνοντας στην Αλεξανδρούπολη πολύ δύσκολα θα συναντήσει κάποιος κάποιον μουσουλμάνο, κάποιο μέλος της μειονότητας κι αυτά.

E= Γιατί;

Σ1= Δεν πολυασχολούνται με το κέντρο, δεν έχουνε πρόσβαση, οι ίδιοι δεν επιθυμούν να έχουν πρόσβαση, έχουν φτιάξει μία μικρή κοινωνία, εεε ακριβώς εκεί σε εκείνη την περιοχή, την περιοχή Άβαντος⁸ εε Άβαντος εεε και έχουν τα μαγαζιά τους, τις καφετέριες τα πάντα, ό,τι γίνεται, γίνεται εκεί, δηλαδή θα δεις, θα δεις πολύ σπάνια.

E= Γιατί πιστεύεις ότι γίνεται αυτό;

Σ1= Εεε αυτό υπήρχε από πάντα. Τώρα δεν ξέρω αν φταίμε εμείς κι αν εμείς τους απομονώσαμε, ή αν αυτοί απομονώθηκαν μόνοι τους, αλλά από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου σ' αυτή τη πόλη, έτσι ήτανε. Θεωρώ πως είναι, επειδή έχουμε διαφορετικούς πολιτισμούς, κάποιος που δεν το βλέπει δεν μπορεί να το καταλάβει, αλλά επειδή εγώ το ζω, βλέπω την, εε οι συνήθειες τους και οι τρόποι τους, είναι όπως ήταν οι δικοί μας πριν από 40 χρόνια.

(Γυναίκα, 23 ετών, Αλεξανδρούπολη, ΤΕ-ΕΠΗ)

Η συμμετέχουσα ξεκινάει λέγοντας ότι δεν υπάρχει επαφή ανάμεσα στην πλειονότητα και τη μειονότητα μέσα στην πόλη. Όταν ερωτάται από τη συνεντευκτρία γιατί μπορεί να συμβαίνει αυτό, υποστηρίζει ότι

8. Η Άβαντος είναι συνοικία της Αλεξανδρούπολης που κατοικείται σχεδόν αποκλειστικά από Ρομά. Η εμπειρία των Αλεξανδρουπολιτών με τη μουσουλμανική μειονότητα σχετίζεται κυρίως με τους Ρομά.

η ίδια η μειονότητα θέλησε να απομονωθεί και έχει φτιάξει μια μικρή κοινότητα όπου μένει μόνο εκεί. Στη συνέχεια, όταν η συνεντεύτρια τη ρωτάει γιατί νομίζει ότι γίνεται αυτό⁹, επιστρατεύει διαφορετικές κατασκευές του χρόνου αλλά και του χώρου για να υποστηρίξει ότι αυτή η απομόνωση αποτελεί μια παγιωμένη κατάσταση. Η πρώτη αφορά τη διάρκεια της κατάστασης αυτής και είναι στο ξεκίνημα της πρότασης («αυτό υπήρχε από πάντα»). Ο χρονικός αυτός προσδιορισμός τονίζει την αμεταβλητότητα της κατάστασης, η οποία δεν έχει ξεκάθαρη αρχή. Στη συνέχεια, η συμμετέχουσα αμφισβητεί το ποιος είναι υπαίτιος αυτής της απομόνωσης. Η χωροχρονική κατασκευή που χρησιμοποιείται στη συνέχεια («από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου σε αυτή την πόλη») λειτουργεί και ως κατηγορική επίκληση δικαιώματος (category entitlement)¹⁰ που παρουσιάζει το άτομο ως δικαιωματικά να έχει άποψη για την κατάσταση στο χώρο του στον οποίο ζει όλη του τη ζωή. Η απομόνωση τους αυτή μέσα με τη χρήση του χρόνου που έχει μεγάλη διάρκεια («από πάντα, από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου») κατασκευάζεται ως κάτι που δεν έχει σαφή αρχή, όπως κάποιο γεγονός ή κάτι άλλο, και συνεπώς δεν είναι εύκολο να αποδοθεί κάποιο είδος ευθύνης.

Στη συνέχεια η συμμετέχουσα χρησιμοποιώντας την κατηγορική επίκληση δικαιώματος κάποιου που ζει στην πόλη, υποστηρίζει ότι η μειονότητα έχει διαφορετικό πολιτισμό. Καθώς η συγκεκριμένη κατασκευή της ετερότητας έχει ουσιοποιητικά χαρακτηριστικά, η συμμετέχουσα βρίσκεται σε μια ρητορική θέση όπου μπορεί δυνητικά να κατηγορηθεί για ρατσισμό. Εκεί επιστρατεύεται μια διαφορετικού είδους σύγκριση με τη μειονότητα: «είναι όπως ήταν οι δικοί μας πριν από 40 χρόνια». Η χρήση του χρόνου εδώ έχει

πολλαπλές συνέπειες. Καταρχάς η μειονότητα δεν κατασκευάζεται ως κάτι το ξένο, αλλά ενσωματώνεται μέσα στην ενδο-ομάδα, η οποία όμως βρίσκεται σε μια διαφορετική, πιο οπισθοδρομική φάση ανάπτυξης. Έτσι από τη μια πλευρά υπάρχει μια αξιολογική κρίση για τη μειονότητα, από την άλλη όμως με τη χρονική σύγκριση, ενσωματώνεται στην ενδο-ομάδα και συνεπώς δεν κατασκευάζεται ως ξένη, πράγμα που θα μπορούσε να επισύρει την κατηγορία της προκατάληψης. Όπως και στο προηγούμενο απόσπασμα η ταυτότητα της μειονότητας κατασκευάζεται με οριενταλιστικά χαρακτηριστικά που θεωρούνται αναχρονιστικά. Κατά αντιπαράθεση οι συμμετέχοντες δημιουργούν θέσεις υποκειμένου για τον εαυτό τους που ταυτίζονται με την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό, υιοθετώντας το δυτικό πόλο του διλήμματος.

Στο επόμενο απόσπασμα η συμμετέχουσα κινητοποιεί το χρόνο ως διαφορά γενεών, αλλά και το χώρο, όπου από αυτόν απορρέουν κανονιστικές συμπεριφορές, για να διαφοροποιήσει τον εαυτό της από άλλα, πιθανόν προκατειλημμένα άτομα. Πριν από αυτό το απόσπασμα, η συνέντευξη είχε τελειώσει και η ερευνήτρια ρώτησε αν η συμμετέχουσα ήθελε κάτι να προσθέσει. Η συμμετέχουσα ξεκίνησε λέγοντάς ότι η μειονότητα δεν έχει ενταχθεί στην αστική ζωή της Αλεξανδρούπολης.

Απόσπασμα 3

E= Από τι πιστεύεις ότι εξαρτάται αυτό;

S3= Έχει να κάνει μάλλον και από δική τους επιλογή και από επιλογή κρατική ή κοινωνική αντίστοιχα, δηλαδή το ότι ... εμ κάτσε να το σκεφτώ.

E= Για να σε διευκολύνω, πιστεύεις ότι παίζει ρόλο δηλαδή και η συμπεριφορά της πλειονότητας;

9. Η ερώτηση εκτός του ότι βάζει τη συμμετέχουσα να δικαιολογήσει μια συμπεριφορά, ίσως να λειτουργεί και ως μια υπενθύμιση ότι η συζήτηση αφορά λεπτά θέματα.

10. Η συγκεκριμένη ορολογία αναφέρεται στο δικαίωμα που αποκτά κάποιος να μιλά ως εκπρόσωπος μιας κατηγορίας και να έχει εξειδικευμένη γνώση, όταν την επικαλείται (Edwards και Potter, 1992· Potter, 1996).

Σ3= Εμμ ναι σίγουρα. Μπορώ να σου το πω αυτό και μέσα από ένα παράδειγμα που το βλέπω εγώ η ίδια δουλεύοντας στο μάρκετ που έχουμε. Όταν μπαίνει μια κυρία μέσα, η οποία φαίνεται ότι είναι καλοντυμένη έχει μια ωραία τσάντα έχει το μαλλί της το φτιαγμένο ξέρω γω το μυαλό σου δεν πάει πουθενά στο κακό ότι μπορεί να σε κλέψει ότι μπορεί χίλια δυο, ενώ όμως όταν βλέπεις μια μουσουλμάνα, η οποία εμφανισιακά διαφέρει από σένα, στα ρούχα ας πούμε για παράδειγμα, ή και στο χρώμα ή δεν μιλάει άπταιστα ελληνικά, άλλα σπαστά έχεις ένα φόβο, και το λέω από προσωπική εμπειρία από την άποψη ότι το βλέπω κυρίως στη γιαγιά μου, η οποία είναι και μιας άλλης γενιάς και δεν έχει την γνώση που έχω εγώ όσον αφορά την πολύ - πολιτισμικότητα, βλέπω ότι με το που βλέπει κάποιον μουσουλμάνο ή κάποιον που δεν της στέκεται ως οικείο πρόσωπο, εεε παίρνει μια πιο αμυντική θέση, εεε ή άμα τον βλέπει και κάνει βόλτες μες το μαγαζί του λέει «πες μου τι θέλεις να σε βοηθήσω εγώ και να σου δώσω κάτι, δεν χρειάζεται να κάνεις βόλτες», κάτι που το οποίο δεν θα το έλεγε σε κάποιον όποιος δεν θα της φαινότανε έτσι.

(Γυναίκα, 22 ετών, Αλεξανδρούπολη, ΤΕ-ΕΠΗ)

Η συμμετέχουσα στην ερώτηση της ερευνήτριας σχετικά με το που αποδίδει την απομόνωση της μειονότητας, αρχίζει να παίρνει ίσες αποστάσεις και να ζητάει χρόνο να σκεφτεί. Όταν η ερευνήτρια ρωτάει αν παίζει ρόλο η πλειονότητα στην απομόνωση τους, η συμμετέχουσα αποδέχεται αυτήν την πιθανότητα με μια καταφατική και κατηγορική απάντηση, και στη συνέχεια με την κατηγορική επίκληση δικαιώματος του ατόμου που δουλεύει σε ένα μάρκετ κατασκευάζει το χώρο ως χώρο που κανονιστικά υπάρχουν άτομα

και συμπεριφορές οι οποίες είναι συμβατές με αυτόν και συμπεριφορές οι οποίες είναι ασύμβατες (η εικόνα της καλοντυμένης κυρίας σε αντίστιξη με τη μουσουλμάνα που δε μιλάει και καλά ελληνικά και διαφέρει στην ενδυμασία). Η συμβατότητα ή όχι των απόμων και συμπεριφορών με το χώρο σχετίζεται με τη «σωστή» καταναλωτική συμπεριφορά από τη μια, για την κυρίαρχη ομάδα, και με το στερεότυπο από την άλλη που θέλει τις μειονότητες να παρουσιάζουν εγκληματική συμπεριφορά (Figgou et al., 2011).

Φυσικά η ίδια η συμμετέχουσα δεν αποδέχεται το στερεότυπο αυτό, αλλά το παρουσιάζει ως κάτι που δέχονται άλλα άτομα. Στο σημείο αυτό εισάγει μια χρονική σύγκριση ανάμεσα στην ίδια και στη γιαγιά της. Ο χρόνος εδώ έχει την έννοια της διαφορετικής γενιάς. Παράλληλα, με την έμμεση κατηγορική επίκληση δικαιώματος («δεν έχει την γνώση που έχω εγώ όσον αφορά την πολύ-πολιτισμικότητα») από τη μια κατασκευάζει μια θέση υποκειμένου για την ίδια ως φοιτήτρια παιδαγωγικού τμήματος, και από την άλλη η χρονική σύγκριση αποτελεί επίσης μια σύγκριση ανάμεσα σε δύο νοοτροπίες: μια της νέας, πιο σύγχρονης γενιάς που έχει γνώση, και μια των παλιότερων γενιών που μπορεί να κινούνται βάση στερεοτύπων. Η χρονική αυτή σύγκριση μαζί με τη ζωντανή εικόνα αναφορικά με τις κανονιστικές συμπεριφορές στο χώρο του μάρκετ που επικαλείται η συμμετέχουσα οδηγούν στη ρητορική διαφοροποίηση του «ανεκτικού» εαυτού από τον «προκατειλημμένο» άλλο. Στο Ηνωμένο Βασίλειο έχει βρεθεί ότι συχνά νέοι κατασκεύαζαν το ρατσισμό ως κάτι που αφορά παλιότερες γενιές ή άλλες γεωγραφικές περιοχές, αναπτύσσοντας ένα επιχείρημα ότι έχει τελειώσει η εποχή του ρατσισμού (Andreouli, Greenland & Howarth, 2016).

Στα παραπάνω αποσπάσματα οι συμμετέχουσες χρησιμοποίησαν διαφορετικές ενοιολογήσεις του χρόνου, είτε ως μια ιστορική περίοδο, είτε ως χρονική σύγκριση εντός της ομάδας, είτε ως διαφορετικές γενιές για να

επιτελέσουν διαφορετικές λειτουργίες στο λόγο τους. Στα επόμενα αποσπάσματα έμφαση δίνεται περισσότερο στο χώρο και στη χρήση του στο λόγο των συμμετεχόντων.

Πριν το επόμενο απόσπασμα η συνεντεύκτρια ρωτούσε για τις επαφές μειονότητας και πλειονότητας και που λαμβάνουν χώρα αυτές.

Απόσπασμα 4

E= Γενικά κυκλοφορούνε στην πόλη; Τους βλέπεις στις καθημερινές συνδιαλλαγές κλπ;

Σ9= Ναι, ναι τους βλέπω αλλά διαφέρουν ας πούμε. Δηλαδή αυτό που γνωρίζω είναι ότι αυτοί που είναι στην πόλη είναι πιο ανοικτοί σε ιδέες και τα λοιπά, βγαίνουν και το βράδυ, έχουν περισσότερες παρέες. Αυτοί που μένουν στα χωριά είναι παλαιών αρχών, δεν βγαίνουν, δεν τους επιτρέπουν είναι και πιο πολύ θρησκευόμενοι.

(Γυναίκα, 22 ετών, Ξάνθη, ΤΕΕΠΗ)

Στο ερώτημα για τις καθημερινές επαφές με μέλη της μειονότητας η συμμετέχουσα διαχωρίζει τη μειονότητα σε δύο ομάδες βάσει του τόπου διαμονής τους. Από τη μια είναι όσοι ζουν στις πόλεις, οι οποίοι με τη χρήση της κατηγορικής τροπικότητας (Fairclough, 2000) παρουσιάζονται στο άκρο το εκσυγχρονισμού, ενώ όσοι ζουν στις αγροτικές περιοχές με μια λίστα τριών σημείων (Jefferson, 1990) («δεν βγαίνουν, δεν τους επιτρέπουν είναι και πολύ πιο θρησκευόμενοι») τοποθετούνται στο άκρο της οπισθοδρόμησης.

Η δυσκολία ορισμού του αγροτικού χώρου με όρους «αντικειμενικούς» (Halfacree, 1993) έχει οδηγήσει τους ερευνητές να εστιάσουν κυρίως στον τρόπο που τα ίδια τα άτομα κατασκευάζουν τον αγροτικό χώρο στο λόγο τους (π.χ. Galani-Moutafi, 2013) είτε στις αναπαραστάσεις του αγροτικού χώρου και τη σύνδεση του με το έθνος (π.χ. Wallwork & Dixon, 2013). Στο συγκεκριμένο απόσπασμα η αντίστιξη αγροτικού-αστικού χώρου επιτρέπει στη συμμετέχουσα να απο-

φύγει μια ουσιοποιητική γενίκευση για τη μειονότητα, η οποία μπορεί να είναι προβληματική. Αντίθετα ο χώρος αποκτά ουσιοποιητικές ιδιότητες (εκσυγχρονισμός- οπισθοδρόμηση) οι οποίες επικαθορίζουν τις συμπεριφορές όσον είναι εγκατεστημένοι σε αυτόν. Η μειονότητα επιμερίζεται στα δύο και αρνητικές κρίσεις αφορούν μόνο το κομμάτι της που είναι εγκατεστημένο στις αγροτικές περιοχές. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγει να φανεί ότι κάνει μια γενικευτική κρίση για τη μειονότητα πράγμα το οποίο τουλάχιστον στο ελληνικό πλαίσιο φαίνεται να συνδέεται με το ρατσισμό (Figgou & Condor, 2006).

Στο ακόλουθο απόσπασμα ο συμμετέχων επικαλείται τον εθνικό χώρο με μια κοινότητα έκφραση, στα πλαίσια της κουβέντας για την ταυτότητα της μειονότητας. Πριν το ακόλουθο απόσπασμα, ανέφερε ότι δεν του άρεσε η στάση που κρατούσαν τα παιδιά της μειονότητας στις εθνικές εορτές καθώς θεωρούσε ότι δεν τις σεβόταν.

Απόσπασμα 5

E= Θα σε ενοχλούσε το ίδιο αν ένας Χριστιανός είχε την ίδια στάση; Θα σε ενοχλούσε γενικά η αντιμετώπιση που έχει κάποιος ως προς το έθνος;

Σ6= Εεε όπως είπα η εθνικότητα τους είναι ελληνική δεν είναι τουρκική ή άλλης χώρας. Για να λέγεσαι Έλληνας και να έχεις κάποια προτερήματα από αυτό εδώ πέρα, πρέπει να το τιμάς, γιατί τα παιδιά οι περισσότεροι, οι παππούδες τους ήταν από πολλά χρόνια εδώ πέρα, ήταν και πριν ας πούμε από τους πολέμους που έχουν δει να χωρίζουν και τα λοιπά. Οπότε νομίζω ότι θα έπρεπε να έχουν μία πολύ πιο διαφορετική στάση ως προς το έθνος.

(Ανδρας, 22 ετών, Ξάνθη, ΠΤΔΕ)

Η συνεντεύκτρια ρωτάει σε αυτό το σημείο αν θα ενοχλούσε τον ίδιο το συμμετέχοντα αν ένας χριστιανός είχε μια αρνητική

στάση απέναντι στο έθνος. Ο συμμετέχων αναφέρει ότι η εθνικότητα της μειονότητας είναι ελληνική και όχι τουρκική. Αυτό ακολουθείται από μια συστηματική αοριστία (Edwards & Potter, 1992) η οποία υποδηλώνει ότι δεν έχει πρόβλημα με τη συγκεκριμένη εθνικότητα που ανέφερε, αλλά αυτό το οποίο υποστηρίζει αποτελεί ένα γενικό κανόνα. Ο κανόνας αυτός ξεδιπλώνεται στη συνέχεια με μια αφήγηση η οποία εμπεριέχει χωρο-χρονικές οριζουσες: Τα δικαιώματα που απορρέουν από την Ελληνική εθνική ταυτότητα συνδέονται κανονιστικά με την διαγενεακή παρουσία της μειονότητας στο χώρο, ο οποίος περιγράφεται με μια κοινότυπη αναφορά («εδώ πέρα», Billig, 1995). Ο χρόνος ορίζεται ως διαγενεακή παραμονή σε ένα χώρο, ενώ ο τόπος ως εθνικός χώρος, με μια κοινότυπη όμως αναφορά που δεν τον ονοματίζει. Η μακράιωνη παραμονή της μειονότητας στο χώρο, που τοποθετείται πριν από τις συγκρούσεις μεταξύ των δύο χωρών καθιστά τη μειονότητα υπόλογη για την στάση της απέναντι στο ελληνικό έθνος.

Κατά μια έννοια, στο απόσπασμα αυτό ο χρόνος σε συνδυασμό με το χώρο, χρησιμοποιούνται για να επιχειρηματολογήσουν υπέρ ενός ορισμού της ελληνικής ιθαγένειας που ορίζεται βάση του δικαιώματος κατοικίας (jus domicile). Έχει υποστηριχθεί ότι η ελληνική εθνική ταυτότητα έχει δομηθεί σε μεγάλο βαθμό πάνω σε μια εθνοτική βάση που δίνει ιδιαίτερη σημασία στην καταγωγή και τους δεσμούς αίματος για την απόδοση της ιθαγένειας (Koning, 2011). Στο συγκεκριμένο όμως ρητορικό πλαίσιο η επίκληση μιας τέτοιας αρχής ίσως να ήταν προβληματική. Αυτό θα σήμαινε ότι η μειονότητα μπορεί να αποκλειστεί από το εθνικό «είναι», πράγμα που θα δικαιολογούσε την αρνητική της στάση απέναντι στο έθνος (βλ. επίσης Figgou & Condor, 2007).

Στο επόμενο απόσπασμα η συμμετέχουσα αναφέρεται σε μια υποθετική ερώτηση σχετικά με το τι θα έκανε σε μια εθνική εορτή στο σχολείο, όπου πιθανόν να υπήρχαν και παιδιά της μειονότητας. Στη συνέχεια η συ-

νεντεύτρια τη ρώτησε για το τι θα έκανε σε μια θρησκευτική εορτή.

Απόσπασμα 6

E= Εεε σε μία θρησκευτική εορτή;

Σ9= Μμμ , πάλι το ίδιο. Εεε πάλι είναι σωστό να γνωρίζουν, όπως και εγώ αν θα ήμουν σε μία άλλη χώρα και γιορτάζουν όλοι, θα ήθελα να ξέρω και θα ήθελα να συμμετέχω και αυτό θέλει τρόπο και από το περιβάλλον και από τον εκπαιδευτικό, εεε και μπορεί να τους αρέσει και στα παιδιά, αλλά το τι θα μπορούσα εγώ, πάλι το ίδιο να αναφέρουν κάποια πράγματα από τη δική τους θρησκεία, κάποια έθιμα κάποιο φαγητό, κάποια ενδυμασία, κάποιες παραδόσεις, που είναι πολύ χαριτωμένες μπορεί να τις δείξουμε μέσα στην τάξη, εεεε να δείξουμε την διαφορετικότητα ότι είναι ωραία και χρειάζεται να υπάρχει, αλλά κατά αλλά πιστεύω ότι η βάση πρέπει να είμαστε εμείς, ότι αφού εμείς είμαστε η βάση να στηρίζονται όλοι πάνω μας.

E= Τι εννοείς η βάση είμαστε εμείς;

Σ9= Εεε να μην ξεχνάμε και το μέρος που ζούμε οι άνθρωποι, που ζούμε την ιστορία μας, πιστεύω είναι πολύ σημαντικό και άμα το χάσουμε αυτό και δώσουμε τόσο πολύ βάση στο να αναδείξουμε τόσο τους άλλους πολιτισμούς μπορεί να χαθούμε μπορεί να αλλοιωθούμε, αυτό είναι και λίγο ντάξει έχει διαφορές απόψεις μπορεί να ακουστεί και άσχημο, αλλά κράτα αυτό που σου είπα, εμείς θα είμαστε η βάση και θα χτίζουμε τους άλλους από πάνω, ουσιαστικά σε εμάς θα στηρίζονται για να ευνοηθούν αυτοί και να δείξουμε ότι υπάρχουν κι αυτοί οι πολιτισμοί και τα λοιπά, η διαφορετικότητα, αλλά να δείχνουν και το ενδιαφέρον τους για εμάς να νιώθουν όμορφα στο περιβάλλον τους.... Σε μπέρδεψα;

(Γυναίκα, 22 ετών, Ξάνθη, ΤΕΕΠΗ)

Στο ερώτημα της ερευνήτριας για τις θρησκευτικές εορτές, η συμμετέχουσα απαντά με ένα επιχείρημα κατά αναλογία: όπως και η ίδια αν βρισκόταν σε μια ξένη χώρα θα ήθελε να ξέρει γιατί γιορτάζει ο κόσμος, έτσι και η μειονότητα θα έπρεπε να ξέρει τι εορτάζεται. Με τη συστηματική αοριστία αυτό παρουσιάζεται ως ένας γενικός κανόνας που δεν έχει να κάνει με τη συγκεκριμένη κατάσταση στη Θράκη. Εδώ απαντάται και η πρώτη κατασκευή του χώρου σε αυτό το απόσπασμα, όταν η συμμετέχουσα αναφέρει ότι η συμμετοχή της μειονότητας θέλει τρόπο τόσο από τον εκπαιδευτικό, όσο και από το περιβάλλον. Η λέξη περιβάλλον εδώ αποτελεί μια αρκετά αόριστη αναφορά σε χώρο, χωρίς άλλο προσδιορισμό, αλλά καθώς το απόσπασμα αναφέρεται στο σχολικό χώρο φαίνεται να υπονοεί το σχολείο. Η αναφορά στο χώρο και η αοριστία που την ακολουθεί δεν είναι τυχαία. Η συμμετοχή των Μουσουλμανοπαίδων θέλει τρόπο από το περιβάλλον. Προφανώς δεν είναι ο φυσικός χώρος που θα κάνει την όποια εκπαιδευτική παρέμβαση, όμως η αναφορά σε αυτόν και η αοριστία που τον συνοδεύει, επιτρέπει στη συμμετέχουσα να αφαιρέσει τους κοινωνικούς δράστες από το χώρο και συνεπώς να μην αναφέρει ποιοι χρειάζεται να έχουν την κατάλληλη εκπαιδευτική σκευή προκειμένου να κάνουν την παρέμβαση. Επίσης η αοριστία της επιτρέπει να υπονοήσει την ύπαρξη ιδεολογικής φόρτισης σε αυτά τα ζητήματα χωρίς πάλι να καταδείξει τον φορέα της.

Η δεύτερη κατασκευή του χώρου στο απόσπασμα αναφέρεται στο σχολικό χώρο («στην τάξη») και αναφέρεται στο τι είναι κανονιστικά επιτρεπτό να παρουσιαστεί από τη διαφορετικότητα των Μουσουλμανοπαίδων στο χώρο αυτό. Τα στοιχεία του πολιτισμού τους που είναι αποδεκτό να παρουσιαστούν στο χώρο είναι στοιχεία της θρησκείας τους, τα οποία εξαντλούνται κυρίως σε στοιχεία φολκλόρ, τα οποία για να παρουσιαστούν θα πρέπει να είναι «χαριτωμένα». Με τον τρόπο αυτό η συμμετέχουσα κατασκευάζει

μια οριενταλιστική εικόνα για την μειονότητα, μπαίνοντας έτσι στη θέση ενός δυτικού που ρίχνει το βλέμμα του στην εξωτική Ανατολή. Η συμμετέχουσα αποδέχεται ότι θα πρέπει να παρουσιάζεται και να προβάλεται η διαφορετικότητα με τις παραπάνω όμως προϋποθέσεις. Με τον τρόπο αυτό η διαφορετικότητα αποϊδεολογικοποιείται, και οι όποιες διαφορές, αντιθέσεις ή συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών και εθνικισμών απαλείφονται (βλ. Sapountzis & Papanikolaou, 2018).

Η συμμετέχουσα κλείνει το λόγο της υποστηρίζοντας ότι η βάση πάνω στην οποία θα στηριχθούν οι υπόλοιποι είμαστε εμείς. Οι αναφορές σε «εμάς» και «άλλους» γίνονται με κοινότυπο τρόπο, και για το όλο επιχείρημα η συνεντεύκτρια ζητάει διευκρινίσεις. Η απάντηση έρχεται με μια ακόμη κοινότυπη αναφορά που σχετίζεται με το χώρο («το μέρος που ζούμε οι άνθρωποι»), ο οποίος συνδέεται με το χρόνο, ο οποίος αναπαρίσταται ως μια ζώσα ιστορία («που ζούμε την ιστορία μας»). Οι αναφορές αυτές επιτρέπουν στην ομιλήτρια να αποφύγει συγκεκριμένες αναφορές στην Ελλάδα, που σε αντίστιξη με τη μειονότητα θα μπορούσαν να είναι προβληματικές και να επισύρουν την κατηγορία του εθνικισμού ή της προκατάληψης. Ο χώρος και ο ιστορικός χρόνος παρουσιάζονται ως απαραίτητα στοιχεία πάνω στα οποία θα αναδειχθεί η διαφορετικότητα των άλλων και διατρέχουν τον κίνδυνο να αλλοιωθούν αν δοθεί έμφαση κυρίως στους άλλους πολιτισμούς. Στο τέλος της απάντησης της η συμμετέχουσα κινητοποιεί για μια φορά ακόμη τον όρο περιβάλλον («να νιώθουν όμορφα στο περιβάλλον τους») με ένα κοινότυπο τρόπο. Στο μικρο-πλαίσιο που κινητοποιείται υποδηλώνει ένα αόριστο χώρο που μπορεί είτε να αναφέρεται σε εθνικό χώρο, είτε σε τοπικό επίπεδο. Η κατασκευή του χώρου με ένα τέτοιο τρόπο επιτελεί σημαντικές λειτουργίες. Ο χώρος δεν κατασκευάζεται ως απαραίτητα «εθνικός» και συνεπώς οποιεσδήποτε ιδεολογικές αντιπαραθέσεις θα μπορούσαν να

προκύψουν απαλείφονται. Επίσης κάτι τέτοιο ανοίγει τη δυνατότητα συμπερίληψης του διαφορετικού στο έθνος, με τις προϋποθέσεις που η ίδια θέτει («να δείχνουν το ενδιαφέρον τους για εμάς»).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το άρθρο αυτό ακολουθώντας την ανάλυση λόγου εξέτασε τον τρόπο με τον οποίο φοιτήτριες των παιδαγωγικών τμημάτων του ΔΠΘ κινητοποιούσαν κατασκευές του χρόνου και του χώρου σχετικά με τις εθνικές ταυτότητες σε μια συζήτηση για τη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη. Σε αντίθεση με άλλες έρευνες και θεωρητικές προσεγγίσεις δεν υπήρχε κάποια *a priori* παραδοχή για το τι είναι ο χρόνος και ο χώρος ή πώς τον εννοολογούν οι συμμετέχουσες, αλλά έμφαση δόθηκε στις αυθόρμητες κατασκευές τους. Σε σύμπνοια με άλλες μεθοδολογίες όπως η βιογραφική προσέγγιση (βλ. Πανταζής, 2004) κεντρικό σημείο εξέτασης αποτέλεσε πώς οι ίδιες οι συμμετέχουσες δίνουν νόημα στο χρόνο και το χώρο. Πέρα όμως από τον τρόπο που κατασκευάζεται το νόημα των εννοιών αυτών, η ανάλυση λόγου εξετάζει και τον τρόπο που τις χρησιμοποιούν οι συμμετέχοντες στο συγκεκριμένο μικρο-πλαίσιο. Φυσικά αυτό, όπως προσπάθησε να καταδείξει η ανάλυση δεν είναι ξέχωρο από το ευρύτερο μακρο-πλαίσιο, όπου αντιτιθέμενες ιδεολογικές προκείμενες πληροφορούν το λόγο των ομιλητών οδηγώντας τους σε ιδεολογικά διλήμματα.

Ο χρόνος χρησιμοποιήθηκε με πολλές διαφορετικές εκδοχές: είτε ως μια συγκεκριμένη χρονική περίοδος (μεσαίωνας), βάσει της οποίας γινόταν μια αξιολογική κρίση για τη μειονότητα, είτε ως μια χρονική σύγκριση εντός της ενδο-ομάδας, όπου η μειονότητα συμπεριλαμβανόταν εντός της αλλά σε διαφορετικό στάδιο ανάπτυξης. Στην περίπτωση αυτή η μειονότητα από τη μια θεωρούνταν ότι ανήκε στο συλλογικό εθνικό αλλά

από την άλλη θεωρούνταν ότι αποτελεί ένα οπισθοδρομικό κομμάτι του. Αυτός ο ρητορικός χειρισμός επέτρεπε στο άτομο να εκφέρει ουσιαστικά μια αρνητική άποψη για τη μειονότητα αποποιούμενος ταυτόχρονα κατηγορίες ρατσισμού. Αυτό επίσης δείχνει ότι συχνά χρονικές συγκρίσεις εντός της ενδο-ομάδας δεν είναι ξέχωρες από τις συγκρίσεις μεταξύ των ομάδων, και έμφαση θα πρέπει να δίνεται στους λεπτούς ρητορικούς χειρισμούς όταν κινητοποιούνται τέτοιες συγκρίσεις και στο τι επιτελούν στο συγκεκριμένο πλαίσιο (Condor, 2001). Επίσης η χρήση του χρόνου με τον τρόπο αυτό φαίνεται να αντλούσε από το δίλημμα οριενταλισμού-δυτικισμού, που όπως υποστηρίζει ο Μποζατζής (2005, 2010· Bozatzis, 2009) φαίνεται να πληροφορεί τους κοινωνικούς δράστες στο ελληνικό πλαίσιο, όταν κατασκευάζουν την Ελληνική εθνική ταυτότητα. Η κατασκευή της ταυτότητας της μειονότητας ως οπισθοδρομικής, και συνεπώς η ταύτιση της με τον πόλο της Ανατολής, ταυτόχρονα «ανοίγει» μια θέση υποκειμένου για τον/την ομιλητή/ομιλήτρια βάση της οποίας ταυτίζεται με το πόλο της Δύσης. Αυτό επίσης καταδεικνύει τη σύμπλευση και αλληλεπίδραση των διλημάτων στο λόγο των συμμετεχόντων, όπως του διλήμματος προκατάληψης/ ανοχής με αυτό του οριενταλισμού/ δυτικισμού.

Η πιο διαδεδομένη κατασκευή του χρόνου αφορούσε το επίπεδο των γενεών, η οποία συνήθως κινητοποιούνταν σε συνδυασμό με κάποια κατασκευή του χώρου. Ορισμένες φορές τέτοιες κατασκευές κινητοποιήθηκαν για να διαχωρίσουν το άτομο νεότερης γενιάς από τα άτομα παλαιότερων γενών που μπορεί να έχουν προκαταλήψεις. Έτσι η χρονική αυτή κατασκευή «άνοιγε» μια θέση υποκειμένου που δεν είναι προκατειλημμένο σε αντίθεση με τις άλλες γενεές. Έχει υποστηριχθεί ότι τέτοιες κατασκευές μπορεί να χρησιμοποιηθούν από νέους στα πλαίσια μια ρητορικής περί τους «τέλους του ρατσισμού» (Andreouli, et al., 2016).

Ο χώρος επίσης εννοιολογήθηκε με αρ-

κετούς διαφορετικούς τρόπους σε σχέση με την ταυτότητα της μειονότητας. Συχνά υπήρχε μια διάκριση ανάμεσα σε χωριό και πόλη, όπου οι συμμετέχουσες διαχώριζαν τη μειονότητα σε δύο ομάδες, την αστική και την αγροτική, όπου η μεν πρώτη ταυτιζόταν με την πρόοδο (και συνεπώς έμμεσα με μια χρονική κατασκευή), και η μεν δεύτερη με την οπισθοδρόμηση. Αυτό επέτρεπε στις συμμετέχουσες να δείξουν ότι αποφεύγουν μια γενίκευση σε σχέση με τη μειονότητα, πράγμα το οποίο η έρευνα έχει δείξει ότι μπορεί να επισύρει την κατηγορία του ρατσισμού (Figgou & Condor, 2006). Πολλές φορές όμως ο χώρος κατασκευάστηκε με τρόπους όπου απέρρεαν κανονιστικές συμπεριφορές σε όσους υπήρχαν εντός τους. Για παράδειγμα σε χώρους κατανάλωσης, η παρουσία μέρους της μειονότητας κατασκευαζόταν ως προβληματική, καθώς συνδεόταν με παραβατικές συμπεριφορές σε αυτούς τους χώρους, καθώς δεν «ταίριαζαν» με το ευρέως αποδεκτό καταναλωτικό πρότυπο.

Σε άλλες περιπτώσεις, από το χώρο επίσης απέρρεαν κανονιστικές απαιτήσεις οι οποίες σχετιζόταν με το ζήτημα της ταυτότητας της μειονότητας. Ορισμένες φορές ο χώρος οριζόταν ως εθνικός, με ένα κοινότυπο τρόπο χωρίς να υπάρχει σαφής αναφορά στο έθνος («εδώ πέρα, περιβάλλον, μέρος που ζούμε»). Αυτή η γραμμή επιχειρηματολογίας υποστήριζε, με αυτή τη χρήση του χώρου (σε συνδυασμό με το χρόνο ως ανθρώπινων γενεών), ότι η μουσουλμανική μειονότητα θα έπρεπε να έχει αναπτύξει μια ελληνική εθνική συνείδηση αφού ζει «εδώ» για πολλά χρόνια. Με άλλα λόγια αναγνωρίζεται το δικαίωμα κατοικίας (*jus domicile*) της μειονότητας, από το οποίο όμως οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν κυρίως στην υποχρέωση που απορρέει όσον αφορά την εθνική ταύτιση της. Η κοινότυπη αναφορά στον εθνικό χώρο, από τη μια προφύλασσε τις συμμετέχουσες από μια πιθανή κατηγορία εθνικισμού, ενώ ταυτόχρονα η επίκληση του *jus domicile* καθιστούσε τη μειονότητα υπόλογη για την επιλογή της

εθνικής της συνείδησης. Έχει υποστηριχθεί ότι η ελληνική εθνική ταυτότητα έχει βασιστεί κυρίως στην έννοια του εθνοτικού εθνικισμού και ο πολίτης ορίζεται κυρίως με όρους αίματος ή καταγωγής (Χριστόπουλος, 2012). Σε έρευνες που έχουν σχέση με τη μετανάστευση στην Ελλάδα, έχει βρεθεί ότι οι μετανάστες από την πρώην ΕΣΣΔ συμπεριλαμβάνονταν στην κατηγορία Έλληνες βάση της εθνοτικής τους καταγωγής, αλλά αποκλειόταν με κριτήρια ανατροφής και μακροχρόνιας διαμονής στην Ελλάδα (Φίγγου, 2010). Προφανώς τα ζητήματα που προκύπτουν ρητορικά από την ύπαρξη της μουσουλμανικής μειονότητας είναι διαφορετικά: η συμπερίληψη της στην κατηγορία «Έλληνες πολίτες» είναι δεδομένη, από την άλλη όμως αυτό δεν μπορεί να γίνει βάση μιας επίκλησης σε κοινή καταγωγή. Αντίθετα, η μακρόχρονη παραμονή τους στον εθνικό χώρο σημαίνει ότι κανονιστικά θα πρέπει να έχουν αναπτύξει δεσμούς με το ελληνικό έθνος.

Οι παραπάνω κατασκευές του χώρου και του χρόνου καταδεικνύουν και μια πιθανή ερευνητική συνεισφορά στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, καθώς είχαν συνέπειες για τις θέσεις υποκειμένου που προέκυπταν ως συνέπεια των συγκεκριμένων κατασκευών. Βέβαια στο συγκεκριμένο πλαίσιο τόσο ο χρόνος όσο και ο χώρος ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι με το τοπικό συγκεκριμένο που αφορούσε την κατασκευή των εθνικών ταυτοτήτων. Μπορούμε να εξετάσουμε τις ιδεολογικές προκειμένες που εμπλέκονται στην κατασκευή των θέσεων υποκειμένου, την προέλευσή τους, καθώς και τις ιδεολογικές συνέπειες των κατασκευών αυτών. Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται και έναν ιδεολογικό ντετερμινισμό, όπου συγκεκριμένες ιδεολογίες καθορίζουν συγκεκριμένες θέσεις υποκειμένου. Σύμφωνα με τη θεωρία των Ιδεολογικών Διλημμάτων (Billig et al., 1988), οι ιδεολογίες ενέχουν τα δικά τους διλήμματα τα οποία μεταφέρονται στον κοινό νομικό και αποτελούν τροφή για σκέψη. Έτσι συχνά οι συμμετέχουσες έπρεπε να τοποθετηθούν

βάση δίπολων όταν κατασκεύαζαν τις θέσεις υποκειμένου για τις ίδιες και για τη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη βασιζόμενοι στο χώρο και το χρόνο: εκσυγχρονισμός/ οπισθοδρόμηση, οριενταλισμός/ δυτικισμός, προκατάληψη/ ανοχή, πολιτειότητα και συμπερίληψη/ αποκλεισμός. Τα δίπολα αυτά αλληλοεμπλέκονταν μεταξύ τους και αλληλοεπιδρούσαν στην κατασκευή των (εθνικών) ταυτοτήτων. Τα διλήμματα όμως αυτά δεν αποτελούν αφηρημένα νοητικά σχήματα, αλλά αποτελούν μέρος της μικρο-κοινωνικής χορογραφίας των καθημερινών ρηματικών διαδράσεων ανάμεσα στους ανθρώπους (Condor, 2006). Συνεπώς δεν εξετάζεται μόνο το ιδεολογικό υπόβαθρο και οι επιπτώσεις των κατασκευών, αλλά και το τί προσπαθούν να επιτελέσουν μέσα στον καθημερινό λόγο των ανθρώπων, πώς περιστασιοποιούνται μέσα σε αυτόν, καθώς και τις ρητορικές στρατηγικές μέσα από τις οποίες κατασκευάζεται η γεγονικότητα τους (Edwards & Potter, 1992· Potter, 1996). Με τις παραδοχές αυτές η προσέγγιση της Κριτικής Κοινωνικής Λογοψυχολογίας (Wetherell, 1998) προσπαθεί να γεφυρώσει το κενό μεταξύ μακρο-πλαισίου και μικρο-πλαισίου.

Φυσικά δε θα ήταν δυνατό να θεωρήσουμε ότι μπορούμε να γενικεύσουμε τα αποτελέσματα αυτά πέρα από το πλαίσιο των συγκεκριμένων συνεντεύξεων. Κάτι τέτοιο εξάλλου είναι και βασική παραδοχή της ανάλυσης λόγου, η οποία υποστηρίζει ότι σε διαφορετικά ρητορικά πλαίσια θα υπάρχουν διαφορετικές ρητορικές κατασκευές. Σαφώς και οι συνθήκες της συνέντευξης παίζουν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο συμπαράγωγής των δεδομένων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι συνεντεύξεις αφορούσαν την κατασκευή των (εθνικών) ταυτοτήτων τόσο των ομιλουσών όσο και της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Είναι κοινή παραδοχή ότι καθώς διαφορετικές ρητορικές έγνοιες μπαίνουν στο προσκήνιο σε διαφορετικά πλαίσια συνέντευξης και οι συμμετέχοντες προσπαθούν να επιτελέσουν διαφορετικούς

ρητορικούς σκοπούς, θα κινητοποιούνται διαφορετικές εκδοχές του κόσμου με διαφορετικούς τρόπους εκφοράς (Condor, 2006). Αυτό αντί να αποτελεί περιορισμό, μπορεί να αποτελέσει μια ερευνητική αφετηρία όπου μπορεί να δοθεί έμφαση σε κατασκευές του χρόνου και του χώρου σε διαφορετικά πλαίσια που αφορούν τις διομαδικές σχέσεις.

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις Λία Φίγγου και Ξένια Χρυσόχοου για την επιμέλεια του κειμένου και τις συμβουλές τους, καθώς και τους δύο ανώνυμους κριτές για τα χρήσιμα σχόλια τους σε προηγούμενες εκδοχές του άρθρου.

Βιβλιογραφία

- Abell, J., Condor, S., & Stevenson, C. (2006). 'We are an island': Geographical imagery in accounts of citizenship, civil society and national identity in Scotland and in England. *Political Psychology*, 27(2), 191–217.
- Almendral, R. M. (2018). Reconstructing the history of nationalist cognition and everyday nationhood from personal accounts. *Nations and Nationalism*, 24(3), 648–668. doi: 10.1111/nana.12427
- Alonso, A. M. (2005) Territorializing the Nation and "Integrating the Indian": "Mestizaje" in Mexican Official Discourses and Public Culture. In T. Blom Hansen & Finn Stepputat (Eds.), *Sovereign Bodies: Citizens, Migrants and States in the Postcolonial World* (pp. 39–60). Princeton: Princeton University Press.
- Altman, I. and Low, S. M. (1992). *Place attachment, human behavior, and environment: Advances in theory and research*, vol. 12. New York: Plenum Press.
- Anagnostou, D. (2001) Breaking the cycle of nationalism: the E.U., regional policy and the minority of Western Thrace, Greece, *South European Society and Politics*, 6 (1), 99 – 124.
- Andreouli, E., Greenland, K. & Howarth, C. (2016). 'I don't think racism is that bad any more': Exploring the 'end of racism' discourse among students in English schools. *European Journal of Social Psychology*, 46(2), 171–184.

- Antonsich, M. (2009) On territory, the nation-state and the crisis of the hyphen. *Progress in Human Geography*, 33(6), 789-806.
- Ασημακοπούλου, Φ. (2002). Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης. Στο Φ. Ασημακοπούλου, Σ. Χριστίδου-Λιοναράκη (Επιμ. Έκδ.), *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις* (σσ. 209-350). Αθήνα: Λιβάνης-Νέα Σύνορα.
- Ασκούνη, Ν. (2008). Η διαρροή των μαθητών της μειονότητας της Θράκης από την υποχρεωτική εκπαίδευση. Στο Θ. Δραγώνα & Α. Φραγκουδάκη (Επιμ. Έκδ.), *Πρόσθεση, όχι αφαίρεση, πολλαπλασιασμός, όχι διαίρεση: η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη* (σσ. 123-138). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Benwell, B. & Stokoe, E. (2006). *Discourse and Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Berkhofer, R. F. (1995). *Beyond the great story: History as text and discourse*. Cambridge, MA: Harvard University Press, Belknap Press.
- Billig, M. (1985). Prejudice, categorization and particularization: from a perceptual to a rhetorical approach. *European Journal of Social Psychology*, 15(1), 79-103.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, M., & Radley, A.R. (1988). *Ideological Dilemmas: A Social Psychology of Everyday Thinking*. London: Sage.
- Bozatzis, N. (2009). Occidentalism and accountability: constructing culture and cultural difference in majority Greek talk about the minority in Western Thrace. *Discourse & Society*, 20(4), 431-453.
- Brislin, R. W., & Kim, E. S. (2003). Cultural diversity in people's understanding and uses of time. *Applied Psychology*, 52(3), 363-382.
- Βογιατζής, Γ. (1998). *Η πρώτη ημερίδα Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Θράκη*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.
- Carstensen, L.L., Isaacowitz, D.M., & Turk-Charles, S. (1999). Taking time seriously: A theory of socioeconomic selectivity. *American Psychologist*, 54(3), 165-181.
- Condor, S. (2000). Pride and prejudice: Identity management in English people's talk about this country. *Discourse and Society*, 11(2), 175-205.
- Condor, S. (2001). Nations and nationalisms: particular cases and impossible myths. *British Journal of Social Psychology*, 40(2), 177-181.
- Condor, S. (2006). Public prejudice as a collaborative accomplishment: Towards a dialogical social psychology of racism. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 16(1), 1-18.
- Di Masso, A. (2015). Micropolitics of public space: On the contested limits of citizenship as a locational practice. *Journal of Social & Political Psychology*, 3(2), 63-83. doi: 10.5964/jspp.v3i2.322
- Di Masso, A., & Dixon, J. (2015). More than words: Place, discourse and the struggle over public space in Barcelona. *Qualitative Research in Psychology*, 12(1), 45-60. doi:10.1080/14780887.2014.958387.
- Dittmer, J. (2007) The tyranny of the serial: Popular geopolitics, the nation, and comic book discourse. *Antipode*, 39(2), 247-268.
- Dittmer, J. (2010). Textual and discourse analysis. In D. DeLyser, S. Herbert, S. Aiken, M. Crang, & L. McDowell (Eds), *The SAGE handbook of qualitative geography* (pp. 274-286). Thousand Oaks, CA: Sage
- Dixon, J., & Durrheim, K. (2000). Displacing place-identity: A discursive approach to locating self and other. *British Journal of Social Psychology*, 39(1), 27-44.
- Durrheim, K., & Dixon, J. (2005). Studying talk and embodied practices: Toward a psychology of materiality of 'Race Relations'. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 15(6), 446-460.
- Edley, N. (2001). Analyzing masculinity: Interpretative Repertoires, Ideological Dilemmas and Subject Positions. In M. Wetherell, S. Taylor & S. J. Yates (Eds.), *Discourse as data: A guide for analysis* (pp. 189-228). Λονδίνο: Sage.
- Edwards, D & Potter, J. (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage Publications.
- Elder, G. H., Jr. (1994). Time, agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 57(1), 5-15.
- Fairclough, N. (2000). *New labour, new language?* London: Routledge.
- Figgou, L., & Condor, S. (2006). Irrational categorization, natural intolerance and reasonable discrimination: Lay representations of prejudice and racism. *British Journal of Social Psychology*, 45(2), 219-243.
- Figgou, L., & Condor, S. (2007). Categorising category labels in interview accounts about the

- 'Muslim minority' in Greece. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(3), 439-459.
- Figgou, L., Sapountzis, A., Bozatzis, N., Gardikiotis, A. & Pantazis, P. (2011). Constructing the stereotype of immigrants' criminality: Accounts of fear and risk in talk about immigration to Greece. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 21(2), 164-177.
- Galani-Moutafi, V. (2013). Rural space (re)produced- Practices, performances and visions: A case study from an Aegean island. *Journal of Rural Studies*, 32 (4), 103-113.
- Gray, D., & Manning, R. (2014). "Oh my god, we're not doing nothing": Young people's experiences of spatial regulation. *British Journal of Social Psychology*, 53(4), 640-655. doi:10.1111/bjso.12055
- Guichard, S. (2013). The Indian Nation and Selective Amnesia: Representing Conflicts and Violence in Indian History Textbooks. *Nations and Nationalism*, 19 (1), 68-86.
- Halfacree, K. (1993). Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*, 9(1), 23-37.
- Harrison, D. A., Price, K. H., & Bell, M. P. (1998). Beyond relational demography: Time and the effects of surface- and deep-level diversity on work group cohesion. *Academy of Management Journal*, 41(1), 96-107.
- Hewitt, J. P., & Stokes, R. (1975). Disclaimers. *American Sociological Review*, 40(1), 1-11.
- Hidalgo, M. C., & Hernandez, B. (2001). Place attachment: conceptual and empirical questions. *Journal of Environmental Psychology*, 21(3), 273-281.
- Ηρακλείδης, Α. (1997). Μειονότητες, πολιτική των διεθνών σχέσεων και Ελλάδα. Στο Κ. Τσιτολίκης, και Δ. Χριστόπουλος (Επιμ. Έκδ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα* (σσ. 205-244). Αθήνα: Κριτική.
- Jefferson, G. (1990). List construction as a task and resource. In G. Psathas (Ed.), *Interactional competence* (pp. 63-92). Lanham: MD, University Press of America.
- Karau, S.J., & Kelly, J.R. (1992). The effects of time scarcity and time abundance on group performance quality and interaction process. *Journal of Experimental Social Psychology*, 28(6), 542-571.
- Koning, E. A. (2011). Ethnic and civic dealings with newcomers: naturalization policies and practices in twenty-six immigration countries. *Ethnic and Racial Studies*, 34(11), 1974-1994.
- Lang, F. R., & Carstensen, L. L. (2002). Time counts: Future time perspective, goals and social relationships. *Psychology and Aging*, 17(1), 125-139.
- Levine, R. V., & Norenzayan, A. (1999). The pace of life in 31 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30(2), 178-205.
- Lewicka, M. (2008). Place Attachment, Place Identity, and Place Memory: Restoring the Forgotten City Past. *Journal of Environmental Psychology*, 28(3), 209-31.
- Mummendey, A. Klink, A. & Brown, R. (2001). Nationalism and patriotism: national identification and outgroup rejection. *British Journal of Social Psychology*, 40(2), 159-172.
- Mountz, A. (2003)/ Human smuggling, the transnational imaginary, and everyday geographies of the nation-state. *Antipode*, 35(3), 622-644.
- Μαυρομμάτης, Γ. (2008). *Εθνικισμός και ιστορία εκπαιδευτικής πολιτικής: Η εκπαίδευση των Θρακικών μουσουλμάνων μειονοτικών 1945-1975*. (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Ελλάδα.
- Μπαλτσιώτης, Λ. & Τσιτσελίκης Κ. (2008). Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης: Νομικό καθεστώς, προβλήματα και προοπτικές. Στο Θ. Δραγώνα & Α. Φραγκουδάκη (Επιμ. Έκδ.), *Πρόσθεση, όχι αφαίρεση, πολλαπλασιασμός, όχι διαίρεση: η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη* (σσ. 59-90). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μποζατζής, Ν. (2005). Πέρα από τον Κοινόντυπο Εθνικισμό: Η συγκρότηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων στην κάλυψη των σεισμών στην Τουρκία. Στο Δ. Μαρκουλή και Μ. Δικαίου (Επ. Έκδ.), *Πολιτική Ψυχολογία, προβλήματα και προοπτικές* (σ. 363-384). Αθήνα: Τυπωθώ-τω-Γιώργος Δαρδανός.
- Μποζατζής, Ν. (2010). Αναδεικνύοντας διεργασίες ιδεολογικής αναπαραγωγής: Ψευδής συνείδηση και ιδεολογικά διλήμματα. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ. Έκδ.), *Κοινωνική Σκέψη, Νόηση και Συμπεριφορά: 29 Έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι ανακρίνουν την επιστήμη τους* (σσ. 675-708). Αθήνα: Πεδίον.

- Μποζατζής, Ν., & Δραγώνα, Θ. (2011). *Κοινωνική Ψυχολογία: Η στροφή στο λόγο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Omata, K. (1995). Territoriality in the house and its relationship to the use of rooms and the psychological well-being of Japanese married women. *Journal of Environmental Psychology*, 15(2), 147-154.
- Potter, J. (1996). *Representing Reality: discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage Publications.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., & Karminoff, R. (1983). Place identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3(1), 57-84.
- Πανταζής, Π. (2004). Από τα υποκείμενα στο υποκείμενο: Η βιογραφική προσέγγιση στην ψυχοκοινωνική έρευνα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Sapountzis, A. & Papanikolaou, M. (2018). Multiculturalism and cultural diversity in discourse: Kindergarten teachers and primary school teachers talk about the Muslim minority in Thrace, Greece. *Hellenic Journal of Psychology*, 14(3), 280-298.
- Sapountzis, A & Vikka, K. (2015). Psychologization in talk and the perpetuation of racism in the context of the Greek school. *Social Psychology of Education*, 18(2), 373-391.
- Saraçoğlu, C., & Demirkol, Ö. (2015). Nationalism and foreign policy discourse in Turkey under the AKP Rule: Geography, history and national identity. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(3), 301-319. doi:10.1080/13530194.2014.947152.
- Scannell, L., & Gifford, R. (2010). Defining place attachment: a tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology*, 30(1), 1-10.
- Stavros, S. (1996). Citizenship and the protection of minorities. In Featherstone, K. & Ifantis, K. (Eds.), *Between European Integration and Balkan Disintegration* (pp. 117-128). Manchester: Manchester University Press.
- Sutherland, C. (2005). Nation-building through discourse theory. *Nations and Nationalism*, 11(2), 185-202.
- Thomas, W. I. and Znaniecki, F. (1918). *The Polish Peasant in Europe and America*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Trošt, T. P. (2018). Ruptures and continuities in nationhood narratives: reconstructing the nation through history textbooks in Serbia and Croatia. *Nations and Nationalism*, 24(3), 716-740. doi: 10.1111/nana.12433
- Tsitselikis, K., Mavrommatis, G., & Morelli, D. (2003). Turkish: The Turkish language in education in Greece. Mercator-Education. Ερευνητική έκθεση για την Fryske Akademy και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.
- Twenge, J. M., Catanese, K. R., & Beaumeister, R. F. (2003). Social exclusion and the deconstructed state: Time perception, meaninglessness, lethargy, lack of emotion, and self-awareness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(3), 409-423.
- Τρουμπέτα, Σ. (2001). *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης*. Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων. Αθήνα: Κριτική.
- Φίγγου, Ε. (2010). Ρητορικές κατασκευές της «εθνικότητας» στο λόγο περί μετανάστευσης: Εθνική ταυτότητα και χρόνος. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης, Β. Παυλόπουλος (Επιμ. Έκδ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά: 29 Έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι ανακρίνουν την επιστήμη τους* (σσ. 409-432). Αθήνα: Πεδίο.
- Wallwork, J., & Dixon, J. A. (2004). Foxes, green fields and Britishness: On the rhetorical construction of place and national identity. *British Journal of Social Psychology*, 43(1), 21-39.
- Wetherell, M. (1998). Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post-structuralism in dialogue. *Discourse & Society*, 9(3), 387-412.
- Wetherell, M. & Potter, J. (1992). *Mapping the language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Χριστόπουλος, Δ. (2012). *Ποιος Είναι Έλληνας Πολίτης; Το καθεστώς της ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Time and space as rhetorical resources in the construction of Greek national identity: The Muslim minority of Thrace in the discourse of educational department students

ANTONIS SAPOUNTZIS¹ & EFTHYMIA HATZOPOULOU¹

ABSTRACT

Although time and space constitute inherent elements of identities, mainly of national and ethnic identities, those notions seldom become the focal point of socio-psychological research. Researchers following Social Identity Theory have argued that comparisons of the same national identity in different timelines can be used instead of comparisons to other national identities, which in turn can be interpreted as an absence of ingroup bias. Nonetheless, researchers who follow the turn to language have traced argumentative resources within which temporal comparisons and spatial representations of the nation are used by speakers in order to avoid comparisons between nations, that could potentially leave them open to charges of chauvinism. The present paper, drawing on the theoretical and methodological principles of Critical Discursive Social Psychology, examines the way in which students of the educational departments in Thrace mobilize time and space as argumentative lines in order to construct the identity of the Muslim minority of Thrace. It is argued that often time and space are used in rhetorical strategies disclaiming racism, presenting the difference of the minority as a matter of time, or as a matter of residence in "rural" communities that have not adopted the urban way of life. These findings are discussed in relation to how discourse analysis can offer a way to incorporate time and space in the theoretical discussions of social psychology regarding national identity.

Keywords: Discourse analysis, national identity, Muslim minority of Thrace, time, space.

1. Democritus University of Thrace

* Contact: Antonis Sapountzis, Department of Education Sciences in the Early Years, Nea Chili 68100 Alexandroupoli. Tel. 2541030087. E-mail: ansapoun@psed.duth.gr.